

ROCZNIK

ROCZNIK

ROCZNIK

ROCZNIK

ROCZNIK

ROCZNIK

NAUKOWO-DYDAKTYCZNY

209

**PRACE
GEOGRAFICZNE**

Prace Geograficzne XVIII

Rocznik
Naukowo-Dydaktyczny
Zeszyt 209

Prace Geograficzne XVIII

pod redakcją
Zbigniewa Ziolo

Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej • Kraków 2000

Recenzenci

prof. dr hab. Zygmunt Szymła
dr hab. prof. WSP Eugeniusz Rydz

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe AP, Kraków 2000

ISSN 0239-796X

Łamanie, druk i oprawa Wydawnictwo Naukowe AP
Redakcja/Dział Promocji 31-116 Kraków, ul. Studencka 5
tel./fax (012) 430-09-83; zam. 62/2000

Wprowadzenie

Globalne procesy rozwoju cywilizacyjnego nie tylko w różnym stopniu wpływają na przemiany krajowych układów przestrzennych, ale także w odmiennym stopniu realizują się w zależności od ich położenia w przestrzeni europejskiej. Stąd ważnym problemem staje się wyjaśnianie tych złożonych mechanizmów, które z jednej strony mogą pozwolić na podejmowanie racjonalnych działań na rzecz budowy strategii ich rozwoju, a z drugiej – na podjęcie działań na rzecz stopniowego rozszerzania współdziałania państw i regionów w skali europejskiej. W tym głównym i aktualnym nurcie badawczym znajdują się prezentowane artykuły pracowników naukowych Instytutu Geografii Akademii Pedagogicznej w Krakowie, którzy podejmują problematykę krajową związaną z geografiami społeczno-gospodarczą oraz problematykę geografii regionalnej.

Niniejszy tom otwiera interesujące studium J. Rajmana, które zawiera syntetyczną ocenę sieci osadniczej województwa małopolskiego. Duże walory teoretyczno-poznawcze przejawiają się w modelowym przykładzie analizy podłoża historycznego kształtowania sieci osadnictwa miejskiego, typologii miast oraz w zarysowaniu przewidywanych kierunków ich przemian. Na tym tle zaprezentowane są rozważania A. Kwiatek-Sołtys dotyczące przemian struktur demograficznych małych miast tego województwa. Wykorzystując procedury badawcze J. Webba autorka dokonała typologii badanego zbioru miast.

Z. Długosz i T. Rachwał podjęli problematykę oceny procesu starzenia się ludności w dużych miastach Polski na tle pozostałych mniejszych ośrodków i obszarów wiejskich w latach 1987–1996. Szczegółową analizą objęto 40 miast liczących ponad 100 tys. mieszkańców. Kontynuacją tej problematyki w skali regionalnej jest artykuł S. Kurka analizujący tempo starzenia się ludności w miastach makroregionu południowo-wschodniego. Badaniami objęto 111 miast, dla których określono zmiany w strukturze wiekowej ludności w przekroju lat 1988 i 1996.

Problematyka poziomu wykształcenia ludności wiejskiej Polski południowo-wschodniej jest przedmiotem zainteresowania R. Ułiszaka. Autor starał się określić stopień zróżnicowania wykształcenia ludności w układzie przestrzennym oraz w relacji do typu gospodarstw rolnych.

T. Rachwał podejmuje nową problematykę dotyczącą wpływu inwestycji zagranicznych na rozwój przedsiębiorstwa przemysłowego. Weryfikacji empirycznej swoich rozważań dokonuje na przykładzie Huty Szkła w Jarosławiu, prezentując analizę wyników ekonomicznych tego przedsiębiorstwa w latach 1988–1997.

Trzy ostatnie artykuły prezentują wybrane zagadnienia z zakresu geografii regionalnej. Z. Szot opisuje regionalne zróżnicowanie przemian społeczno-gospodarczych Hiszpanii po

II wojnie światowej. Autor w świetle istotnych cech odnoszących się do zagadnień demograficznych, inwestycji infrastrukturalnych i poziomu dochodu, omawia zróżnicowane przestrzenie warunki rozwoju tego kraju. Szczególnie aktualny jest podjęty przez G. Mróz temat zróżnicowań etnicznych Macedonii. Na tle uwarunkowań historycznych, autorka omówiła zmiany przemieszczania ludności Macedonii po II wojnie światowej, a szczególnie w latach 1971–1994. Tom kończy analiza przemian etnicznych ludności polskiej na Kowieńszczyźnie. Szczególną uwagę zwrócono na przemiany stanu świadomości narodowej badanych grup ludności. Materiał empiryczny do badań autor zebrał w drodze bezpośrednich wywiadów i ankiet.

Zbigniew Ziolo

JAN RAJMAN

Miejska sieć osadnicza województwa małopolskiego

Zasadnicza zmiana warunków społeczno-ustrojowych państwa, jaka nastąpiła po 1989 roku, pociągnęła za sobą konieczność przeprowadzenia głębokiej restrukturyzacji gospodarki, a w dalszej konsekwencji także zmianę podziału administracyjnego kraju. Na mocy ustawy z 24 lipca 1998 r., w miejsce dotychczasowych 49 województw utworzono 16 dużych regionów, wśród których znalazło się też woj. małopolskie. Należy ono do tej grupy województw, które charakteryzują się bardzo dużym zróżnicowaniem wewnętrznym, zarówno pod względem fizycznogeograficznym, jak i gospodarczym. Układ przestrzenno-osadniczy województwa małopolskiego łączy bowiem w sobie elementy pierwotne, związane z utrwaloną już regionalną i subregionalną rolą kilku ośrodków miejskich oraz elementy wtórne, będące konsekwencją poprzedniego podziału administracyjnego kraju.

Województwo małopolskie zajmuje pod względem wielkości obszaru dopiero 12. miejsce w skali kraju, po województwach mazowieckim, śląskim i wielkopolskim, należy jednak do najludniejszych regionów kraju. Po najsilniej zurbanizowanym i uprzemysłowionym woj. śląskim małopolskie jest najgęściej zaludnionym regionem Polski (212 osób na km², przy średniej krajowej 124 osób na 1 km²).

Swym kształtem województwo małopolskie podobne jest do dawnego województwa krakowskiego, sprzed reformy podziału administracyjnego kraju z czerwca 1975 roku. Na południowym zachodzie i zachodzie ubyły wprawdzie powiat żywiecki i miasto Jaworzno, na południowym wschodzie regionu przybył jednak powiat gorlicki, który przed 1975 rokiem wchodził w skład woj. rzeszowskiego. Swą przynależność administracyjną zmieniło również kilka gmin na pograniczach: oświęcimsko-bielskim, olkusko-zawierciańskim, proszowicko-kazimierskim i gorlicko-jasielskim.

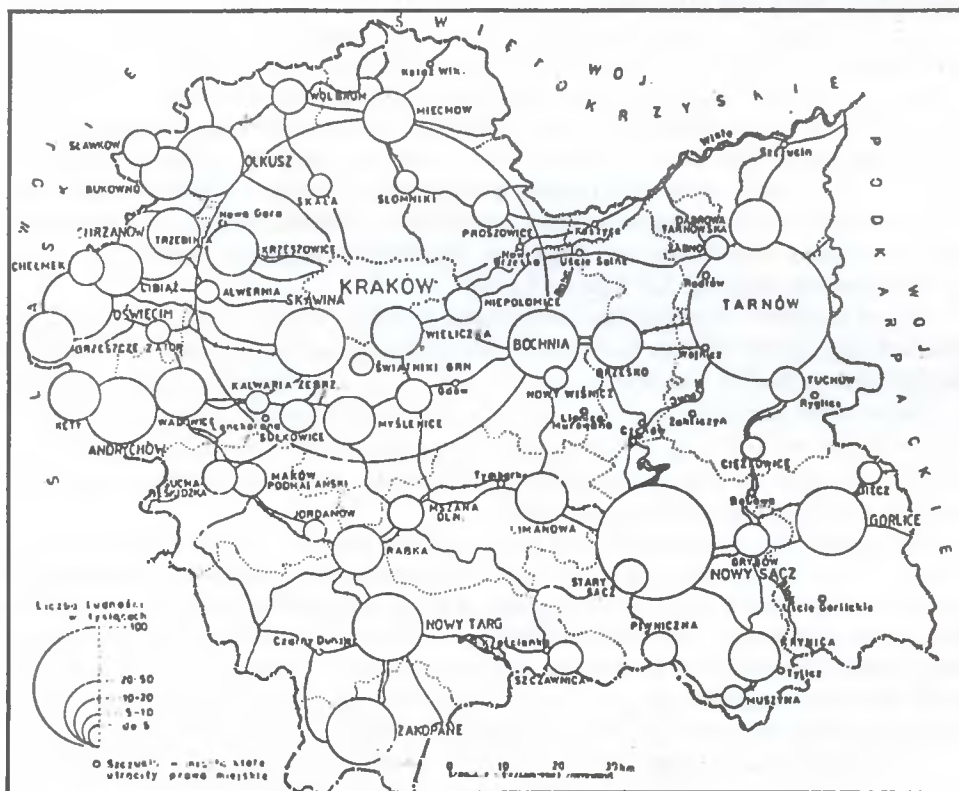
Województwo małopolskie to dziś jeden z najsilniejszych, a zarazem najciekawszych regionów kraju. Swymi granicami obejmuje zróżnicowane pod względem krajobrazowym i osadniczym obszary wyżynne, nizinne, pogórskie i górskie, wchodzące generalnie w skład trzech wielkich jednostek fizycznogeograficznych: Wyżyny Małopolskiej, Kotliny Podkarpackich i Karpat. Urozmaicone środowisko przyrodnicze, duży potencjał ludnościowy i przetrwałe elementy przestrzennego zagospodarowania oraz infrastruktury technicznej stwarzają dogodne podstawy do harmonijnego rozwoju gospodarczego omawianego regionu.

Charakteryzowane województwo obejmuje swymi granicami administracyjnymi 19 powiatów ziemskich i 3 powiaty grodzkie, utworzone z dawnych ośrodków wojewódzkich: Krakowa, Nowego Sącza i Tarnowa. Powiat jako jednostka samorządu terytorialnego winien obejmować obszar możliwie jednorodny ze względu na układ osadniczy i prze-

strzenny oraz więzi społeczne i gospodarcze. W konkretnych warunkach zróżnicowanego środowiska przyrodniczego woj. małopolskiego kryteria te nie zawsze były tak oczywiste i jednoznaczne, co uwidacznia się szczególnie wyraźnie w odniesieniu do rozległych powiatów górskich, ale również w przypadku dużych powiatów, utworzonych wokół największych miast regionu Krakowa i Tarnowa. Podstawowy w regionie układ administracyjno-samorządowy tworzą 182 gminy, spośród których 38 to gminy miejsko-wiejskie.

Pod względem wielkości obszaru największym powiatem ziemskim w woj. małopolskim jest pow. nowosądecki (1550 km²), najmniejszym zaś pow. chrzanowski (370 km²). Rozpiętość wielkości obszaru kształtuje się zatem w układzie powiatowym jak 4 do 1. Nieco większe jest zróżnicowanie powiatów, jeśli będziemy je grupować według liczby mieszkańców. Najludniejszym powiatem ziemskim jest w tym rankingu powiat krakowski, na przeciwnym biegunie znajduje się natomiast, sąsiadujący z krakowskim od pn. wschodu, powiat proszowicki (45 tys. mieszkańców, a więc o 5 tys. mniej niż zakładała to wspomniana ustawa z 24 lipca 1998 roku o podziale administracyjnym kraju). Rozpiętość wielkości zaludnienia powiatów ziemskich kształtuje się zatem jak 5 do 1.

Na miejską sieć osadniczą woj. małopolskiego składają się 54 ośrodki o różnej wielkości i genezie, spośród których 38 to lokalne centra gmin miejsko-wiejskich (ryc. 1). Cha-

Ryc. 1. Miejska sieć osadnicza województwa małopolskiego

Źródło: Opracowanie własne

rakterystyczną cechą omawianej sieci jest zdecydowana przewaga miast małych, liczących poniżej 20 tys. mieszkańców i bardzo nieduży udział miast wielkich (tylko dwa ośrodki: Kraków i Tarnów).Warto może nadmienić, że na liście 60 największych miast Polski (Parysek, Kotus 1997) znajdowały się tylko 3 ośrodki małopolskie (poza już wspomnianymi, Nowy Sącz), a więc siedziby ówczesnych województw. Dzisiejsze woj. małopolskie zajmuje w tym rankingu dopiero 8. miejsce, z udziałem podobnym do woj. pomorskiego, w którym kolejne po stolicy regionu miasta są jednak większe od Tarnowa (Gdynia) i Nowego Sącza (Słupsk). Woj. małopolskie należy też do słabiej zurbanizowanych nowych regionów Polski. W miastach, z Krakowem włącznie, mieszka tu bowiem tylko 51% ogółu ludności (w kraju 62%).

Najliczniejsze w woj. małopolskim małe miasta stanowią aż 75,5% wszystkich ośrodków miejskich, skupiają jednak tylko 22,3% ludności miejskiej regionu (tab. 1). Taka struktura wielkościowa miast jest silnie związana z ich przeszłością historyczną; wiele małych miast to bowiem ośrodki o średniowiecznej lub nieco tylko późniejszej genezie, wtopione w otaczające je obszary rolnicze. Z takiego usytuowania przestrzenno-ekonomicznego większości małych miast regionu wynikają również ich współczesne funkcje, jako typowych ośrodków usługowych.

Tabela 1. Struktura wielkościowa miast woj. małopolskiego (stan ludności na koniec 1997 r.)

Grupa wielkościowa	Miasta		Ludność	
	liczba	%	liczba	%
do 5 tys.	11	20,4	40448	2,5
5–10 tys.	16	29,7	11333	7,0
10–20 tys.	14	25,9	208419	12,8
20–50 tys.	10	18,5	318154	19,6
50–100 tys.	1	1,8	83064	5,1
ponad 100 tys.	2	3,7	862216	53,0
Razem	54	100,0	1625931	100,0

Źródło: Ludność wg płci i wieku, województw, miast i gmin w 1997 r., GUS 1997 (przeliczenia na podział administracyjny z 1 I 1999)

Charakterystycznym uzupełnieniem sieci najmniejszych miast są w woj. małopolskim liczne byłe miasta, legitymujące się w większości również średniowieczną genezą. W dziejowym procesie tworzenia się sieci miast Małopolski kilka z nich odegrało znaczącą rolę, pełniąc funkcje ośrodków kasztelańskich (Nowe Brzesko, Wojnicz) lub centralnych ośrodków włości biskupich (Radłów), książęcych (Książ Wielki) i magnackich (Nowa Góra, która tę funkcję utraciła później na rzecz Tenczynka). Historyczne te ośrodki miejskie formalny status miast utraciły w większości w okresie międzywojennym (jedynie Książ Wielki w pow. miechowskim oraz Koszyce i Nowe Brzesko w pow. proszowickim, jako położone w XIX wieku na terenach byłego zaboru rosyjskiego, przestały być formalnie miastami już w 1869 r.). Z 20 byłych miast aż 17 pełni w obecnym woj. małopolskim funkcje siedzib wiejskich gmin samorządowych, co w oczywisty sposób utrwała ich miejsce w sieci osadniczej regionu.

Na rozmieszczenie i strukturę miejskiej sieci osadniczej woj. małopolskiego rzutują, obok warunków naturalnych, trzy inne czynniki:

1) podłoże historyczne, przejawiające się w przetrwałej sieci średniowiecznych miast lokacyjnych,

2) dynamika przeobrażeń ekonomicznych, głównie zaś polityka inwestycyjna państwa i aktywizacja rejonów słabiej rozwiniętych,

3) współczesne procesy rozwoju demograficznego, w tym przede wszystkim ruchy migracyjne.

Czynnik historyczny doprowadził do wykształcenia zasadniczych zrębów dzisiejszej sieci miast, podczas gdy dwa pozostałe, wzajemnie się przenikając i uzupełniając, wpływają na proces wzrostu miast i związanych z nimi form życia miejskiego.

Do najstarszych miast na terenie obecnego woj. małopolskiego zaliczyć należy przede wszystkim te, które we wczesnym średniowieczu stanowiły siedziby kasztelanii (Kraków jako gród stołeczny, Biecz, Stary Sącz (Podegrodzie?) i prawdopodobnie Chrzanów, zaś spośród byłych miast Nowe Brzesko i Wojnicz). Obok tych wczesnych ośrodków władzy państwowej starymi miastami były też siedziby bogatych klasztorów (Miechów, Skala) oraz ważniejsze osady górnicze (Bochnia, Wieliczka, Olkusz).

O postępach wczesnego procesu umiastowienia omawianego obszaru świadczy m.in. fakt, że do końca XV wieku prawa lokacyjne miało już 31 spośród 54 dzisiejszych miast oraz 13 spośród 20 byłych miast (Rajman 1984). Najwięcej miast i byłych miast o średniowiecznej genezie powstało na obszarach pogórskich, gdzie stanowią one 71,4% ogółu osad miejskich. Na terenach wyżynnych woj. małopolskiego jednostki tej kategorii stanowią 67%, na nizinach 60%, zaś na relatywnie później włączonych w procesy umiastowienia obszarach górskich 47,8% ogółu jednostek typu miejskiego (tab. 2).

Tabela 2. Typy położenia geograficznego miast woj. małopolskiego

Nadanie praw miejskich	Położenie geograficzne miast			
	góry	pogórza	niziny	wyżyny
XIII w.	Nowy Sącz	Bochnia	Kraków	Miechów
	Stary Sącz	Kęty	Nowe Brzesko**	Olkusz
		Wadowice	Oświęcim	Skala*
		Wieliczka	Zator	Sławków*
		Wojnicz**		
XIV w.	Grybów	Biecz	Koszyce**	Chrzanów
	Krościenko n/Dunajcem**	Bobowa**	Skawina	Książ Wielki**
	Lanckorona**	Brzesko	Tarnów	Nowa Góra**
	Muszyna	Ciężkowice*	Uście Solne**	Proszowice*
	Nowy Targ	Czchów**	Żabno	Słomniki*
	Piwniczna	Dobczyce		Wolbrom*
	Tylicz**	Gorlice		
	Tymbark**	Lipnica Murowana**		
		Myślenice		
		Tuchów		
XVI w.	Jordanów	Zakliczyn**		
	Limanowa			
	Uście Gorlickie**			

XVII w.	Kalwaria Zebrzydowska	Nowy Wiśnicz*	Dąbrowa Tarnowska	
XVIII w.	Andrychów		Szczucin**	Alwernia*
XIX w.	Czarny Dunajec**	Gdów**	Niepołomice	Trzebinia*
	Krynica	Ryglice**	Radłów**	
	Maków Podhalański			
	Sucha Beskidzka			
XX w.	Mszana Dolna	Sułkowice	Brzeszcze	Bukowno
	Rabka	Świątniki Górne	Chelmek	Krzeszowice
	Szczawnica			Libiąż
	Zakopane			

* miasta, które w XX w. odzyskały utracone prawa miejskie

** były miasta, obecnie bez praw miejskich

Źródło: F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI wieku. Powiaty południowe*, Wyd. Nauk. WSP, Kraków 1985; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, PWN, Warszawa 1965; *Zmiany administracyjne miast i osiedli w Polsce 1918–1984*, GUS, Warszawa 1985

Rozmieszczenie geograficzne miast jest w woj. małopolskim nierównomierne, na co wpływa w dużej mierze wspomniane już zróżnicowanie środowiska geograficznego regionu, a także niejednorodność w przestrzeni poziomego jego uprzemysłowienia. Zdecydowana większość obecnych i byłych miast powstała na obszarach górskich i pogórskich, nieco mniej na wyżynnych, najmniej zaś w rejonach nizinnych woj. małopolskiego. Ze szczegółowej lokalizacji miast i często wzajemnego ich sąsiedztwa wynikają przy tym różne relacje zagęszczenia miejskiej sieci osadniczej, które należą jednak do wyższych w skali kraju. Statystycznym odzwierciedleniem nierównomiernego nasycenia przestrzeni ogniwami miejskiej sieci osadniczej mogą być wskaźniki zagęszczenia miast przeliczane na 10 000 km² oraz wyrażające przeciętny obszar, jaki teoretycznie przypada do obsługi jednemu miastu. Z dokonanych przeliczeń wynika, że na 1 miasto woj. małopolskiego przypada dziś przeciętnie 280 km² (w kraju 361 km²), zaś wskaźnik gęstości miast na 10 000 km² wynosi 35,7, przy średniej krajowej 27,7 miast.

Charakterystyczne dla południowej Polski zróżnicowanie środowiska geograficznego, a także nierównomiernie rozmieszczony potencjał gospodarczy wpływają na duże dysproporcje w rozmieszczeniu i zagęszczeniu miast woj. małopolskiego (tab. 3). Najwyższym zagęszczeniem odznaczają się obszary wyżynne województwa, ale i tu jednak część zachodnia, należąca przed 1975 r. do woj. katowickiego, różni się bardzo istotnie od części północnej i północno-wschodniej. O ile bowiem w powiatach chrzanowskim i olkuskim, potraktowanych w celach porównawczych łącznie, na 1 miasto przypada tylko 129 km² teoretycznego obszaru obsługi, to na rolniczych obszarach wyżynnych powiatów krakowskiego, miechowskiego i proszowickiego już 363 km².

Relatywnie dużym zagęszczeniem sieci miejskiej charakteryzują się również rozległe obszary pogórskie woj. małopolskiego. Podobnie jak w przypadku terenów wyżynnych, tak i tu wskaźniki zagęszczenia miast maleją w miarę przesuwania się z zachodu na wschód i południowy wschód regionu. W zachodniej części obszarów pogórskich, wchodzących w skład powiatów: oświęcimskiego, wadowickiego, myślenickiego i krakowskiego, na 1 miasto przypada 157 km², co wskazuje na potencjalne dobre możliwości obsługi wiejskiego zaplecza. Znacznie mniej korzystnie przedstawiają się te relacje w części środkowej

wo-wschodniej (powiaty bocheński, brzeski i tarnowski), gdzie na 1 miasto przypada już 301 km², zaś najrzadsza sieć miast występuje w południowo-wschodnich obszarach pogórskich (powiaty nowosądecki i gorlicki) – aż 376 km² na 1 miasto.

Tabela 3. Poziom umiastowienia woj. małopolskiego

Typ obszaru	Liczba miast	Liczba byłych miast	% ludności miejskiej	Liczba miast na 10000 km ²	Obszar w km ² na 1 miasto
wyżynny	13	2	39	45,7	218,9
nizinny	10	5	77,5	36,0	279,9
pogórski	14	7	28,3	41,7	239,8
górski	17	6	33,7	27,7	361,1
woj. małopolskie	54	20	50,7	36,3	280,4

Źródło: jak w tabeli 1

Wprowadzając do powyższych porównań przestrzennych jednostki fizycznogeograficzne (w miejscach administracyjnych powiatów) można postawić tezę o równomiernym nasyceniu siecią miast obszarów Pogórzy Śląskiego i Wielickiego, przy równocześnie wyraźnie słabszym wykształceniu tej sieci na terenach wchodzących w skład Pogórza Ciężkowickiego i Obniżenia Gorlickiego. Sieć miast pogórskich tworzą wprawdzie w większości ośrodki małe, jednak w tych słabo uprzemysłowionych rejonach woj. małopolskiego spełniają one istotną rolę lokalnych ośrodków obsługi wiejskiego zaplecza, niejednokrotnie koncentrując również różne funkcje wyspecjalizowane, np. przemysłowe, kulturalno-oświatowe, transportowe i in.

Charakterystyczną cechą procesów osadniczych na obszarach górskich jest silniejszy niż w innych częściach kraju związek z warunkami środowiska przyrodniczego. Trudniejsze warunki rolniczego wykorzystania i zagospodarowania przestrzeni wpłynęły zatem na pewną odrębność sieci osadniczej (Rajman 1983a), toteż tereny górskie woj. małopolskiego charakteryzują się niezbyt wysokim zagęszczeniem miejskiej sieci, która reprezentuje 17 ośrodków. Struktura tej sieci jest jednak korzystna, gdyż z jednej strony składają się na nią 4 ośrodki średniej wielkości (od 23 tys. Andrychowa do 83 tys. Nowego Sącza), z drugiej zaś tylko jedno małe miasto, liczące poniżej 5 tys. mieszkańców (Jordanów). Na 1 miasto przypada jednak w obszarach górskich aż 361 km² teoretycznego obszaru obsługi, przy czym w rzeczywistości dostęp ludności wiejskiej do usług miejskich jest jeszcze trudniejszy. Decyduje o tym bowiem zarówno geograficzna lokalizacja konkretnego miasta, jak i jego powiązania komunikacyjne z zapleczem. Z tego punktu widzenia można mówić o dogodnej sytuacji na obszarze Beskidu Makowskiego, gdzie wykształciło się bliskie skupienie 3 miast (Jordanów, Maków Podhalański, Sucha) oraz w Kotlinie Sądeckiej i na jej południowym obrzeżu (Nowy Sącz, Stary Sącz i po części Piwniczna), a także w dolinie Popradu (Muszyna, Krynica oraz wspomniana już Piwniczna). Najtrudniejszy dostęp do usług miejskich występuje na terenach Orawy i w zachodniej części Beskidu Niskiego, gdzie nie ma dziś ani jednego ośrodka miejskiego.

Na obszarach nizinnych, pokrywających się w woj. małopolskim zasadniczo z terenami nadwiślańskimi i zachodnią częścią Kotliny Sandomierskiej, wykształciło się 10 ośrodków miejskich. Obok wielkomiejskiego Krakowa i ponad 120 tysięcznego Tarnowa, zbiór ten reprezentują także dwa ośrodki średniej wielkości (44 tys. Oświęcim i 24 tys. Skawina)

oraz 6 miast małych (od 3,6 tys. Zatora do 12,5 tys. Brzeszcz). Na 1 miasto przypada na obszarach nizinnych 280 km² teoretycznego obszaru obsługi, co w konkretnych warunkach woj. małopolskiego oznacza wartość średnią (tab. 3).

Omówiona wyżej miejska sieć osadnicza woj. małopolskiego nie stanowi systemu wyizolowanego, związanego wyłącznie z czynnikami wewnętrznymi. Przestrzenny układ urbanizacyjny tego województwa jest bowiem częścią składową ponadregionalnego systemu osadniczego, silnie powiązanego z rolą Krakowa i Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego jako krajowych biegunów wzrostu gospodarczego (Rajman 1983b). Obok najbardziej przekształconych i zintegrowanych form typu aglomeracyjnego (Kraków i jego bliskie zaplecze, zespół miast zachodniej części województwa, od Brzeszcz i Oświęcimia po Chrzanów – Trzebinę i Olkusz – Bukowno) spotykamy na obszarze omawianego regionu charakterystyczne zespoły osadniczo-funkcjonalne, związane z pojedynczymi miastami, na ogół średniej wielkości. Małe miasta woj. małopolskiego wtopione są jeszcze zazwyczaj w rolnicze otoczenie, pełniąc w nim rolę centrów gmin miejsko-wiejskich.

Z zarysowanym modelem przestrzenno-funkcjonalnym wiąże się zróżnicowanie gospodarcze jego poszczególnych ogniw. Najbardziej czytelnym tego objawem jest złożoność typów funkcjonalnych miast, składających się na regionalny system osadniczy woj. małopolskiego. Nie wnikamy jednak w tym opracowaniu w zagadnienie ich specjalizacji, co wobec nowej klasyfikacji zatrudnienia (od 1994 roku według kryteriów EKD) wymaga zresztą odmiennego od dotychczasowego podejścia metodologicznego (Górz, Rajman 1995). Warto jednak nadmienić, że wspomniana złożoność funkcjonalna miast wynika w znacznej mierze ze słabego uprzemysłowienia dużych połaci województwa, a także z silnych związków większości małych miast z bezpośrednim zapleczem rolniczym. Dominujące w gospodarce miejskiej tych ośrodków funkcje centralne nie sprzyjały też ich specjalizacji w ramach regionalnych systemów osadniczych dawnych województw. Wyjątek stanowią tu niezbyt liczne, małe ośrodki przemysłowe w zachodniej części woj. małopolskiego, a także karpackie uzdrowiska. Te ostatnie pełnią od lat funkcje wyspecjalizowane, wynikające z właściwego wykorzystania walorów środowiska geograficznego obszarów górskich.

Przejęty po uprzednim systemie społeczno-gospodarczym i niewiele jeszcze zmieniony model funkcjonalnego zróżnicowania miast, a także ich struktura wielkościowa odpowiadają poziomowi rozwoju społeczno-gospodarczego woj. małopolskiego. W celu harmonijnego rozwoju miejskiej sieci osadniczej należałoby jednak dążyć do poszerzenia wachlarza funkcji usługowych w wyspecjalizowanych miastach przemysłowych, czemu winna sprzyjać restrukturyzacja górnictwa oraz coraz śmielsze wdrażanie ustawy z 28 grudnia 1988 r. o indywidualnej działalności gospodarczej. Przekształcenia te mogą bowiem wpłynąć na silniejsze powiązania miast zachodniej części regionu z własnymi mikroregionami społeczno-gospodarczymi, a równocześnie wzmocnić ich pozycję w regionalnym systemie osadniczym.

Nieco odmiennych dróg dalszego rozwoju wymagają wyspecjalizowane ośrodki uzdrowiskowo-wypoczynkowe. Nie zmieniając ich podstawowego profilu funkcjonalnego, należałoby w tych miastach uzupełnić brakujące lub zbyt słabo rozbudowane elementy infrastruktury technicznej, przez co będą one mogły lepiej spełniać funkcje wynikające z ich miejsca w krajowym systemie osadniczym.

W odniesieniu do części małych miast woj. małopolskiego, głównie górskich i pogórskich, należałoby rozważyć możliwość dalszej ich aktywizacji, wykorzystując za słabo dotąd rozwiniętą funkcję turystyczno-wypoczynkową (Kwiatek-Sołtys 1996). Wymagać to

jednak będzie odpowiedniego zagospodarowania infrastrukturalnego tych najmniejszych ogniw miejskiej sieci osadniczej omawianego regionu.

Okres transformacji społeczno-ustrojowej może zatem dla miast woj. małopolskiego oznaczać bardziej jakościowy niż ilościowy charakter przemian. Część miast weszła już bowiem lub niebawem wejdzie w fazę dezurbanizacji (przykładem może być Trzebinia, ale także w pewnym stopniu wielkomiejski Kraków), co przejawiać się będzie początkowo w zmniejszaniu się stanu zaludnienia. Dla ośrodków wielofunkcyjnych, głównie średniej wielkości, okres przemian może zaś przynieść nowe impulsy rozwoju, na co już wskazują opracowywane i zatwierdzane przez samorządy lokalne strategie ich rozwoju.

Literatura

- Górz B., Rajman J., 1995, *Społeczno-ekonomiczne skutki restrukturyzacji gospodarki, na przykładach z południowej Polski (problemy metodyczne badań)*, [w]: *Zadania badawcze geografii społecznej i ekonomicznej w obliczu transformacji ustrojowej i restrukturyzacji gospodarczej*, pod red. A. Jagielskiego, „Acta Univ. Wratisl.”, Prace Geogr. 66, s. 83–91
- Kwiatek-Soltys A., 1996, *Miejsce ośrodków turystyczno-wypoczynkowych w systemie miast karpacczych*, Materiały Zjazdu PTG, Polska w Europie Bałtyckiej, Słupsk – Ustka
- Parysek J., Kotus J., 1997, *Powojenny rozwój miast polskich i ich rola w procesie urbanizacji kraju*, „Przegl. Geogr.”, t. LXIX, z. 1–2, s. 34–53
- Rajman J., 1983a, *Funkcje miast karpacczych*, „Folia Geographica, Ser. Geogr.-Oeconom.” Vol. XV, s. 39–50
- Rajman J., 1983b, *Urbanizacja południowej Polski. Syntetyczna ocena procesu*, Rocznik Nauk.-Dydakt. WSP w Krakowie, z. 88, Prace Geogr. X, s. 109–129
- Rajman J., 1984, *Miejska sieć osadnicza makroregionu południowo-wschodniego*, „Folia Geographica, Ser. Geogr.-Oecon.” Vol. XVIII, s. 25–41

JAN RAJMAN

Urban settlement network of Małopolska province

Genetic, functional and size studies of cities of Małopolska province are presented in the paper. The author analyses specific forms of geographical location of cities what give result in density of urban system. The potential possibilities of the economical and functional growth of the cities are also pointed out in the article.

Key words: Małopolska province, cities, urban system, functions of the cities, cities' genesis

AGNIESZKA KWIATEK-SOLTYS

Przemiany demograficzne małych miast województwa małopolskiego w latach 1975–1997

Artykuł przedstawia analizę przemian demograficznych zachodzących w małych miastach dzisiejszego województwa małopolskiego od 1975 roku, ze szczególnym uwzględnieniem okresu transformacji gospodarczej kraju. W opracowaniu omówiono rozwój zaludnienia miast i elementy na niego wpływające, jak np. przyrost naturalny i migracyjny; zanalizowano także strukturę płci i wieku ludności.

Zbiór małych miast na badanym obszarze województwa małopolskiego obejmuje obecnie 41 ośrodków o dużym zróżnicowaniu wielkościowym, od liczących niewiele ponad 2 tysiące mieszkańców (Świątniki Górne) do miast posiadających blisko 20 tys. mieszkańców (Trzebinia). Jednocześnie większość badanych ośrodków (63,4%) to miasta liczące poniżej 10 tys. mieszkańców, a 10 miast, a więc niemal 1/4 całego analizowanego zbioru, nie przekroczyło progu 5 tys. mieszkańców, znajdując się w kategorii najmniejszych miast w Polsce. Takie zróżnicowanie wielkościowe w obrębie ośrodków małych w województwie małopolskim różni się nieco od struktury wielkościowej miast małych w Polsce, gdzie miasta poniżej 10 tys. stanowią co prawda 72,2% miast małych, ale miast do 5 tys. mieszkańców jest prawie dwa razy więcej (43,6%). Osiem spośród badanych miast stanowi obecnie siedziby powiatów, pozostałe są centrami gmin miejskich lub miejsko-wiejskich.

U progu badanego okresu, w 1975 roku, miast małych na badanym obszarze było 39, spośród których 12 (30,8%) to miasta powyżej 10 tys. mieszkańców. Jednocześnie liczba miast najmniejszych (do 5 tys.) była podobna (9 ośrodków – 23,1% ogółu miast małych). W latach 1975–1997 aż 12 miast zmieniło kategorię wielkościową – Gorlice, Skawina i Andrychów przeszły do kategorii miast średniej wielkości, a Trzebinia z miasta liczącego w 1975 i przez cały badany okres powyżej 20 tys. mieszkańców stała się statystycznie miastem małym w 1997 roku, na skutek ujemnego w ostatnich latach przyrostu naturalnego i salda migracji. Pozostałych 5 ośrodków przeszło do kategorii miast liczących powyżej 10 tys. mieszkańców (Limanowa najwcześniej, bo w 1978 r., Miechów w 1980, Dąbrowa Tarnowska w 1988, Bukowno w 1991, a Krzeszowice dopiero w 1997 roku). Spośród najmniejszych ośrodków w 1975 roku tylko trzy miasta liczą obecnie ponad 5 tys. (Sułkowice od 1980 roku, Dobczyce od 1988 i Muszyna od 1995).

Największą dynamikę w całym badanym okresie wykazuje Limanowa (88,2%), która niemal podwoiła liczbę ludności (tab.1). Jest to jednocześnie ośrodek, dla którego dynamika ta w okresie 1975–1988 była również najwyższa (70,6%). Przyczyną tak szybkiego przyro-

stu liczby ludności było włączenie w 1977 roku uprzemysłowionej wsi Łososina Górna (o powierzchni 171 ha), a także 580 ha z 4 innych wsi (Koszary, Lipowe, Sowliny, Stara Wieś). Powyżej 50% przyrost w latach 1975–1997 odnotowano również w Dobczycach (70,1%), szczególnie w latach 1975–1988, co wiązać można z budową zapory na Rabie i rozwojem budownictwa mieszkaniowego dla ludności z terenów zalewowych (Kwiatkowski 1996). Wysoki przyrost odnotowano również w Krzeszowicach (61,6%, w latach 1975–1988 prawie 50%). Było to spowodowane wzrostem ludności w końcu lat siedemdziesiątych, do czego przyczynił się rozwój przemysłu, budowa kombinatu szklarniowego i co za tym idzie pojawienie się nowych osiedli mieszkaniowych. Znaczny w porównaniu z innymi miastami wzrost liczby ludności po 1988 roku (23,6%) związany jest w Krzeszowicach ze zmianami administracyjnymi i przyłączeniem kilku okolicznych wsi w 1997 roku. Rozwój przestrzenny miasta postępuje dziś głównie w kierunku wschodnim, poza kombinat szklarniowy. Stanowi on wyraźną granicę w ekspansji terytorialnej Krzeszowic w tym kierunku, który władze miasta uważają za pożądany, ze względu na nowy podział administracyjny kraju i przynależność miasta do powiatu krakowskiego.

Znaczny wzrost ludności zanotowano również w Dąbrowie Tarnowskiej i Brzesku, w którym funkcjonujące na terenie miasta zakłady (m.in. fabryka opakowań blaszanych) przyczyniły się do rozwoju budownictwa mieszkaniowego, oraz w Bukowni, gdzie na wysoką dynamikę wpłynął przede wszystkim ostatni okres lat 1988–1997. Powyżej średniej dla wszystkich miast (27,8%) uplasowało się ponadto 8 ośrodków, z czego połowa to miasta położone na obszarze byłego województwa bielskiego (Chełmek, Kęty, Sucha Beskidzka i Wadowice). Swoją wysoką pozycję miasta te zawdzięczają głównie napływowi ludności w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych.

W badanym okresie jedynie Trzebinia zmniejszyła liczbę ludności i charakteryzuje się ujemną dynamiką (–3,0%). Bardzo niski wskaźnik dynamiki Szczawnicy jest jedynie wyrazem zmian administracyjnych. Szczawnica w latach 1973–1981 tworzyła bowiem jeden organizm miejski z pobliskim Krościenkiem. W latach 1988–1997 Szczawnica (już bez Krościenka) wykazuje jednak wyższą od przeciętnej dynamikę rozwoju.

Warto podkreślić, iż na dość korzystny obraz w rozwoju demograficznym małych miast w ciągu ostatnich 22 lat wpłynął przede wszystkim koniec lat siedemdziesiątych i początek lat osiemdziesiątych, kiedy burzliwie rozwijało się spółdzielcze budownictwo mieszkaniowe i napływ ludności ze wsi do analizowanych miast był duży (Rajman 1989). W początkowym okresie transformacji gospodarczej kraju sytuacja ta uległa zasadniczej zmianie. W większości małych miast nie wybudowano ani jednego bloku mieszkalnego, a przyrost naturalny w wielu miastach jest ujemny. Wysoka dynamika spowodowana jest zatem przede wszystkim zmianami administracyjnymi, a nie przyrostem naturalnym czy migracjami. O odmiennych od dotychczasowych tendencjach rozwoju demograficznego świadczy m.in. fakt, że 8 z badanych ośrodków zmniejszyło w tym okresie liczbę ludności.

Na podstawie przedstawionych tendencji można zatem wyróżnić:

a) miasta rozwojowe (dynamika powyżej średniej), np. Dobczyce, Dąbrowa Tarnowska, Limanowa, Mszana Dolna, Niepołomice, Zator. Są to miasta często położone na korzystnych, również pod względem komunikacyjnym, obszarach, gdzie prężnie rozwija się przedsiębiorczość, powstają liczne firmy, często z udziałem kapitału zagranicznego. Miasta te położone są równocześnie na obszarach korzystnych ze względu na walory przyrodniczo-krajobrazowe, które teraz są częściej doceniane niż 20 lat temu;

Tabela 1. Dynamika zaludnienia małych miast woj. małopolskiego w latach 1975–1997

Lp.	Miasto	Ludność			Dynamika		
		1975	1988	1997	1975-88	1988-97	1975-97
1	Alwernia	.	.	3210	.	x	x
2	Biecz	4409	4879	4884	10,7	0,1	10,8
3	Brzesko	11633	16564	17788	42,4	7,4	52,9
4	Brzeszcze	11314	12801	12470	13,1	-2,6	10,2
5	Bukowno	6941	7530	10502	8,5	39,5	51,3
6	Chełmek	6985	9475	9397	35,6	-0,8	34,5
7	Dąbrowa Tarnowska	7023	10070	11136	43,4	10,6	58,6
8	Dobczyce	3400	5055	5785	48,7	14,4	70,1
9	Grybów	5241	6159	6131	17,5	-0,5	17,0
10	Jordanów	3943	4745	4775	20,3	0,6	21,1
11	Kalwaria Zebrzydzka	4454	4706	4477	5,7	-4,9	0,5
12	Kęty	13496	18368	19588	36,1	6,6	45,1
13	Krynica	11291	12728	13086	12,7	2,8	15,9
14	Krzeszowice	6495	8494	10498	30,8	23,6	61,6
15	Libiąż	12409	16932	18049	36,4	6,6	45,5
16	Limanowa	7743	13207	14570	70,6	10,3	88,2
17	Maków Podhalański	5332	5608	5938	5,2	5,9	11,4
18	Miechów	9342	11330	11853	21,3	4,6	26,9
19	Mszana Dolna	5426	6061	6805	11,7	12,3	25,4
20	Muszyna	3993	4789	5068	19,9	5,8	26,9
21	Myślenice	14523	17154	17838	18,1	4,0	22,8
22	Niepołomice	5374	6772	7467	26,0	10,3	38,9
23	Nowy Wiśnicz	.	.	2650	.	x	x
24	Piwniczna	5111	5390	5681	5,5	5,4	11,2
25	Proszowice	5871	6739	6717	14,8	-0,3	14,4
26	Rabka	11509	13353	13663	16,0	2,3	18,7
27	Skała	.	3613	3633	x	0,6	x
28	Sławków	6160	7197	6971	16,8	-3,1	13,2
29	Słomniki	4402	4475	4471	1,7	-0,1	1,6
30	Stary Sącz	6317	8477	8884	34,2	4,8	40,6
31	Sucha Beskidzka	7678	9725	9843	26,7	1,2	28,2
32	Sulkowice	4784	5540	6018	15,8	8,6	25,8
33	Szczawnica	9172	6709	7325	x	9,2	x
34	Świątniki Górne	.	.	2036	.	x	x
35	Trzebinia	20600	20470	19986	-0,6	-2,4	-3,0
36	Tuchów	5001	5862	6256	17,2	6,7	25,1
37	Wadowice	13182	18293	19607	38,8	7,2	48,7
38	Wieliczka	16179	17767	17856	9,8	0,5	10,4
39	Wolbrom	7748	8660	9453	11,8	9,2	22,0
40	Zator	2884	3246	3591	12,6	10,6	24,5
41	Żabno	3234	4008	4281	23,9	6,8	32,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie roczników statystycznych województw z różnych lat

b) miasta o umiarkowanym tempie przyrostu liczby ludności, np. Miechów, Muszyna, Myślenice, Piwniczna, Stary Sącz;

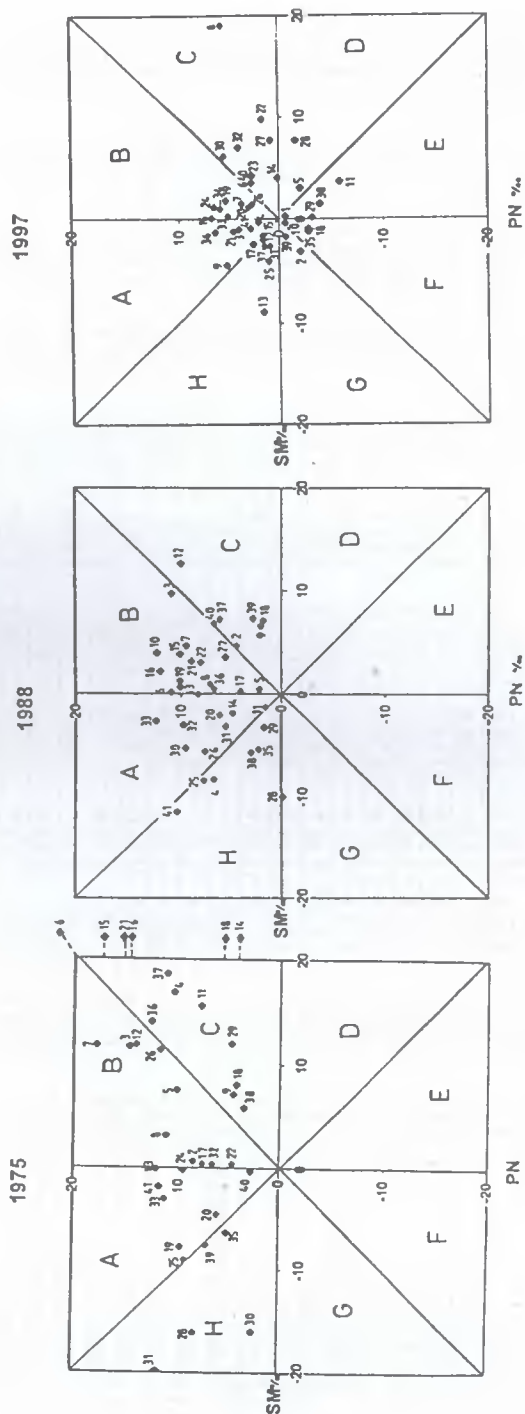
c) ośrodki stagnujące, o niewysokiej dynamice rozwoju, np. Biecz, Jordanów, Sucha Beskidzka, Skąta, Wieliczka

d) miasta depopulacyjne (aż 8 ośrodków): Brzeszcze, Chelmek, Grybów, Kalwaria Zebrzydowska, Proszowice, Sławków, Słomniki, Trzebinia. Są to albo miasta położone na terenach rolniczych, albo też monofunkcyjne miasta przemysłowe. Warto przy tym nadmienić, że warunkiem spełnienia przez mały ośrodek miejski funkcji „hamulca” procesów depopulacyjnych jest od dawna zachowanie odpowiedniej proporcji między jego bazą ekonomiczną a strukturą funkcjonalną danej gminy. Jeśli baza ta jest zbyt słaba, a jednocześnie dany teren leży w sferze oddziaływania innego większego miasta, tendencje depopulacyjne nie ulegną zahamowaniu (Kuciński, Rakowski 1982).

Na taki stan rozwoju demograficznego wpływa bardzo zróżnicowany w miastach przyrost naturalny oraz zmieniające się saldo migracji. Na początku badanego okresu, w 1975 roku, depopulacyjne typy – według typologii Webba – reprezentowały 4 miasta (Stary Sącz, Sławków, Sucha Beskidzka i Wolbrom). Wszystkie miały bardzo niskie salda migracji (od -7,5 do -20‰) i równocześnie dodatni, choć zazwyczaj niewielki przyrost naturalny, należały zatem do typu H. Większość miast reprezentowała typ C – 14 ośrodków, B – 9 miast oraz A – 8 miast. Znajdowały się one zatem w różnych fazach rozwojowych (ryc. 1). W analizowanym zbiorze występowały też miasta z bardzo wysokimi – skrajnymi współczynnikami salda migracji, nawet do 80‰ (Chelmek) (Krakowska 1987).

U progu okresu transformacji, w 1988 roku, nadal dominują typy rozwojowe (B,A,C), jednak z wyjątkiem Sławkowa wszystkie miasta mają już dodatni przyrost naturalny ludności. Miastami depopulacyjnymi w przekroju tego roku są: Proszowice, Słomniki, Wieliczka, Żabno, Brzeszcze i Trzebinia. Większość miast nadal reprezentuje rozwojowe typy A, B, C, przy czym typ B, a więc określający miasta o dodatnim przyroście naturalnym większym od dodatniego salda migracji, dominuje. Brak jest jednocześnie miast z tak skrajnymi wartościami obu współczynników, jak było to widoczne w 1975 roku.

Kolejne lata przynoszą już większe zróżnicowanie miast i większy ich rozrzut we wszystkich typach. Ujemny przyrost naturalny odnotowano jednak tylko w Sławkowie, Słomnikach i Trzebini. W roku 1997 rozrzut miast jest jeszcze większy i reprezentowane są już wszystkie typy w ujęciu Webba, gdyż coraz więcej miast ma już ujemne bądź saldo migracji bądź przyrost naturalny. Dominują jednak nadal, choć w znacznie mniejszym już stopniu, typy rozwojowe od A do D (63% miast). W przekroju 1997 r. odnotowano aż 17 ośrodków emigracyjnych (m.in. Biecz, Grybów, Krynica, Proszowice), jednocześnie aż 11 ośrodków ma już ujemny przyrost naturalny ludności (najniższy w Kalwarii Zebrzydowskiej, Słomnikach i Wieliczce). Najkorzystniejszą sytuację w tym okresie mają Dobczyce, z bardzo wysokim saldem migracji (19‰) oraz Niepołomice i Stary Sącz. Trzeba przy tym zaznaczyć, że co prawda rozrzut miast we wszystkich typach jest coraz większy, to jednak, z drugiej strony, miasta upodabniają się do siebie poprzez wyraźne zmniejszenie wartości współczynników salda migracji i przyrostu naturalnego. Na wykresie Webba punkty reprezentujące poszczególne miasta zbliżają się zatem do punktu przecięcia osi, jest to tendencja zachodząca nie tylko w małych ośrodkach w woj. małopolskim, ale typowa dla całego zbioru miast w Polsce (ryc. 1).

Ryc. 1. Typologia miast według J. Webba

Legenda: numeracja miast jak w tabeli nr 1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie roczników statystycznych województw z różnych lat

Tabela 2. Kierunki migracji ludności małych miast województwa małopolskiego

Lp.	Miasto	1988						1997			
		Napływ			Odpływ			Napływ		Odpływ	
		na 1000 mieszk.	z miast %	ze wsi %	na 1000 mieszk.	do miast %	na wieś %	z miast %	ze wsi %	na 1000 mieszk.	do miast %
1	Alwernia	.	.	.	.	.	.	58,6	41,4	9,7	38,7
2	Biecz	15,2	39,2	60,8	10,5	74,5	25,5	19,1	72,3	11,9	29,3
3	Brzesko	19,5	21,7	78,0	9,8	48,8	45,7	36,0	61,2	11,2	31,2
4	Brzeszcze	12,4	38,4	61,6	20,7	45,3	54,0	30,4	69,6	13,0	22,2
5	Bukowno	20,1	76,8	22,5	19,5	76,2	23,8	51,4	47,9	11,0	65,5
6	Chelmek	14,1	45,5	54,5	13,9	79,5	15,9	41,7	58,3	10,2	50,0
7	Dąbrowa Tarnowska	17,8	24,0	75,4	13,1	33,3	42,4	17,9	79,2	10,3	35,7
8	Dobczyce	11,7	42,4	57,6	10,7	64,8	35,2	54,5	40,7	4,8	60,7
9	Grybów	19,8	35,2	64,8	13,2	48,1	51,9	32,8	67,2	14,4	35,2
10	Jordanów	14,1	28,4	71,6	10,1	39,6	60,4	36,8	63,2	13,8	28,8
11	Kalwaria Zebrzydowska	8,5	35,0	65,0	9,8	69,6	30,4	27,9	72,1	11,6	30,8
12	Kęty	20,3	39,2	60,8	7,6	46,4	53,6	39,7	54,2	11,4	37,2
13	Krynica	18,2	59,5	40,5	17,5	72,6	27,4	54,9	40,7	15,9	66,3
14	Krzeszowice	21,1	53,6	45,8	23,0	64,1	34,4	45,0	53,3	8,1	48,2
15	Libiąż	16,8	47,5	52,5	12,8	71,4	26,7	62,9	34,1	8,8	37,1
16	Limanowa	11,4	32,0	68,0	9,2	46,3	53,7	36,4	62,3	10,5	39,9
17	Maków Podhalański	13,9	46,2	52,6	13,6	42,1	57,9	56,7	41,8	13,6	40,7
18	Miechów	10,9	29,8	70,2	12,5	71,8	28,2	36,0	58,9	14,9	40,7
19	Mszana Dolna	14,8	26,7	72,2	13,5	47,6	51,2	38,8	53,8	9,8	40,3

20	Muszyna	15,5	52,7	45,9	17,5	69,0	28,6	13,0	74,2	25,8	12,2	43,5	53,2
21	Myslenice	12,6	44,9	55,6	9,5	37,4	62,6	7,6	47,1	47,1	8,4	38,3	61,7
22	Niepolomice	19,2	59,2	40,8	16,1	64,2	33,9	15,9	64,7	35,3	7,1	52,8	34,0
23	Nowy Wiśnicz	.	.	.	.	.	.	17,7	36,2	61,7	13,2	54,3	45,7
24	Piwniczna	10,8	37,9	58,6	10,8	58,6	41,4	10,7	49,2	47,5	9,2	57,7	42,3
25	Proszowice	14,7	34,3	65,7	23,1	62,2	37,8	11,2	26,7	72,0	15,0	35,6	64,4
26	Rabka	12,9	55,8	43,0	18,5	58,7	36,4	11,5	55,4	42,0	10,5	57,3	36,4
27	Skala	9,7	57,1	42,9	6,1	95,5	4,5	13,8	80,0	20,0	6,6	50,0	41,7
28	Śląsk	12,6	59,3	40,7	22,6	83,4	16,6	15,6	87,2	11,0	7,6	67,9	32,1
29	Ślomyki	7,6	50,0	50,0	10,9	79,6	20,4	13,9	33,9	62,9	13,2	50,8	49,2
30	Stary Sącz	11,7	62,6	37,4	17,0	72,2	27,8	13,6	37,2	62,0	7,4	39,4	60,6
31	Sucha Beskidzka	11,1	59,3	40,7	14,3	51,1	48,9	9,5	34,0	64,9	12,1	47,1	52,9
32	Sulkowice	4,9	40,7	59,3	7,9	59,1	40,9	9,3	28,6	66,1	4,8	58,6	41,4
33	Szczawnica	10,3	44,9	55,1	13,0	65,5	34,5	9,4	55,1	37,7	8,5	69,4	30,6
34	Świątniki Górne	.	.	.	.	.	.	4,4	22,2	77,8	3,4	57,1	42,9
35	Trzebinia	19,2	38,9	60,6	24,6	71,8	26,8	11,0	59,4	39,7	12,4	49,0	48,6
36	Tuchów	21,2	22,6	77,4	20,6	60,3	35,5	14,9	31,2	65,6	16,0	47,0	51,0
37	Wadowice	17,8	32,5	67,5	10,6	49,5	50,5	12,2	44,8	53,6	15,2	24,8	70,8
38	Wieliczka	10,8	68,6	29,8	16,4	82,9	17,1	10,1	77,9	20,4	8,6	63,0	35,7
39	Wolbrom	22,7	21,3	78,2	15,5	46,3	53,7	9,6	30,8	68,1	11,2	40,6	59,4
40	Zator	15,4	34,0	66,0	8,6	25,0	75,0	16,7	63,3	36,7	12,5	20,0	80,0
41	Żabno	11,7	61,7	38,3	23,2	49,5	29,0	11,4	32,7	65,3	13,5	29,3	60,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie roczników statystycznych poszczególnych województw z 1989 roku oraz danych GUS

Interpretacja głównych kierunków migracji wskazuje, że udział poszczególnych kierunków zarówno w odpływie jak i napływie ludności ulega wyrównaniu. W 1988, podobnie jak i w 1997 roku, średnio dla wszystkich badanych miast w napływie ludności dominuje napływ ze wsi (56 i 53%). W odpływie ludności z miast sytuacja ta uległa jednak zmianie. W 1988 roku średnio dla wszystkich ośrodków dominował jeszcze odpływ do miast (60%), natomiast niemal 10 lat później wyższą przeciętną wartość osiąga odpływ na wieś (54,7%). Należy się spodziewać, że proces odpływu ludności z miast na wieś, również i z miast małych, będzie przybierał coraz większe rozmiary, przy czym będzie to proces powiązany z dalszą zmianą sytuacji ekonomicznej kraju (Rajman, Kwiatek-Sołtys 1998). Dla niektórych miast ten kierunek migracji już dziś znacznie przewyższa odpływ do miast, np. dla Zatora (80%), Brzeszcz (77,8%), Wadowic (70,8%) czy Biecza (70,7%) (tab. 2).

Migracje są jednym z elementów wpływających na zróżnicowanie miast pod względem współczynnika feminizacji. Liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn średnio dla wszystkich małych miast województwa małopolskiego jest obecnie niższa od średniej dla miast w kraju (109), wynosząc 107 kobiet na 100 mężczyzn. Najwyższy współczynnik feminizacji odnotowano w miastach turystyczno-uzdrowiskowych (Krynica 117, Rabka 116) i usługowych (Krzeszowice 113, Słomniki 113, Wieliczka 111, Wadowice 111, Miechów 110), co wiązać należy z charakterem ich rynków pracy. Miasta przemysłowe mają ten wskaźnik z reguły poniżej średniej (Trzebinia 105, Sułkowice 101, Libiąż 101). Anormalną strukturę odnotowano natomiast w 1997 roku w Piwnicznej, gdzie na 100 mężczyzn przypada zaledwie 99 kobiet.

Analiza zmian przyrostu naturalnego jako drugiego obok migracji składnika przyrostu rzeczywistego ludności w miastach w latach 1975–1997 pozwoliła na wyróżnienie kilku kategorii miast:

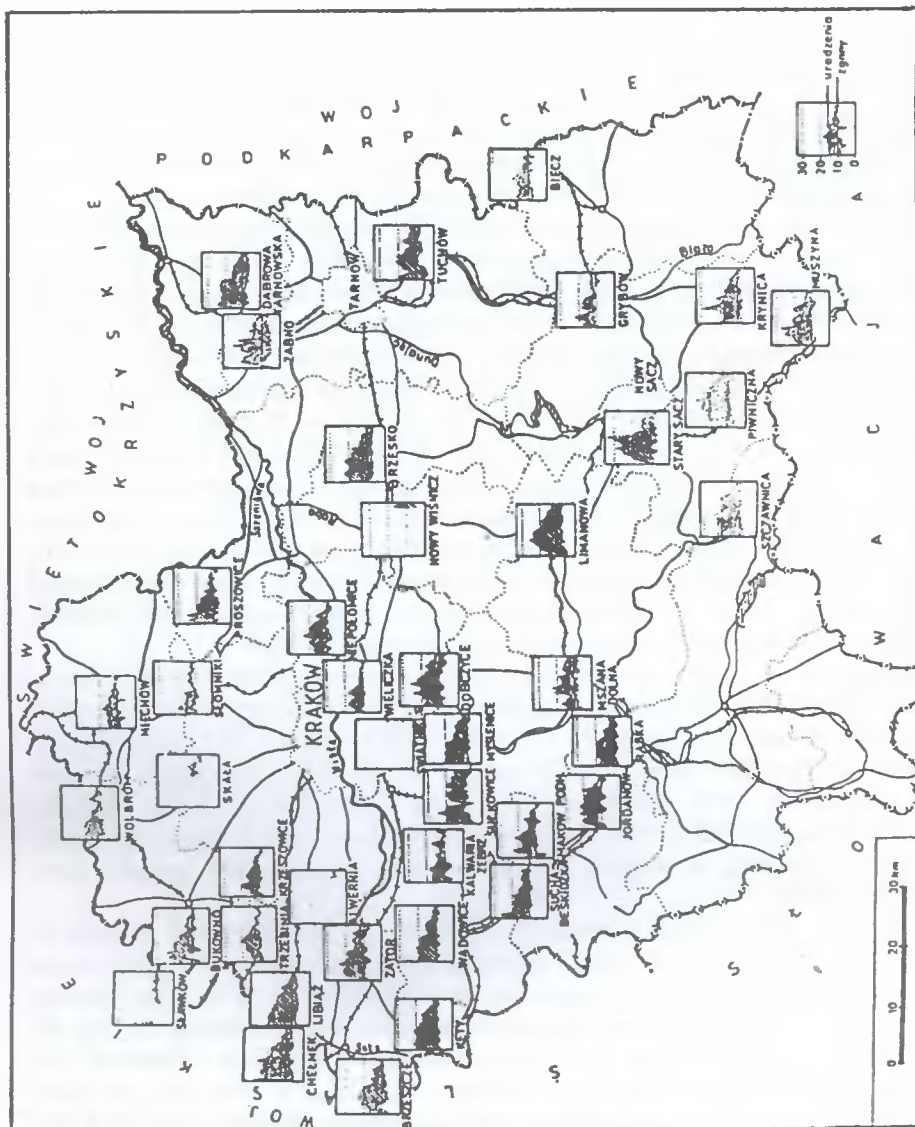
a) miasta o dodatnim przyroście naturalnym w całym okresie, ale obniżającym się stopniowo, przede wszystkim na skutek zmniejszenia się liczby urodzeń. W tej grupie znalazły się niemal wszystkie były miasta powiatowe (Brzesko, Dąbrowa Tarnowska, Limanowa, Myślenice, Wadowice), a ponadto Chęlmek, Kęty, Krynica, Libiąż, Rabka oraz Szczawnica, a więc jednocześnie prawie wszystkie większe spośród małych miast regionu;

b) miasta, które mają dodatni przyrost naturalny w całym okresie, z w miarę wyrównaną linią zgonów, lecz ze znacznymi wahaniami poziomu urodzeń (Dobczyce, Muszyna, Piwniczna, Stary Sącz, Tuchów, Zator);

c) miasta o bardzo nieregularnej linii zarówno urodzeń jak i zgonów, ale o stałe dodatnim przyroście naturalnym ludności (Jordanów, Maków Podhalański, Mszana Dolna, Proszowice, Sułkowice);

d) miasta, które w okresie 1975–1996 linię urodzeń miały niejednokrotnie przeciętą linią zgonów, a więc przyrost naturalny był w nich sporadycznie ujemny. Tę kategorię podzielono dodatkowo na dwa podtypy: miasto, w których tzw. nożyce demograficzne wystąpiły już przed 1988 rokiem – Słomniki, Żabno, i miasta o przyroście naturalnym ujemnym dopiero w okresie transformacji gospodarczej, często również obecnie – Alwernia, Biecz, Bukowno, Grybów, Kalwaria Zebrzydowska, Krzeszowice, Miechów, Niepołomice, Skąta, Sławków, Sucha Beskidzka, Trzebinia, Wieliczka, Wolbrom (ryc. 2).

W powyższej klasyfikacji pominięto Nowy Wiśnicz i Świątniki Górne, które są nowymi miastami, toteż nie dysponowano dla nich porównywalnymi materiałami statystycznymi dla lat 1975–1997.

Ryc. 2. Przyrost naturalny ludności w małych miastach województwa małopolskiego w latach 1975–1997

Źródło: Opracowanie własne na podstawie roczników statystycznych województw z różnych lat

Przedstawiony przebieg rozwoju demograficznego miast wpływa na strukturę wieku ich ludności. W okresie międzyzpisowym (1978–1988) społeczeństwo większości małych miast uległo odmłodzeniu (ryc. 3). Nieznacznie zwiększył się odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym i zmalał procent ludności w wieku poprodukcyjnym. Na taką sytuację wpłynął dalszy rozwój przemysłu w wielu badanych miastach i związane z nim budownictwo mieszkaniowe, które doprowadziło do napływu ludności na ogół młodej. W niektórych jednak miastach postępuje proces starzenia się ludności, widoczny w stopniowym zmniejszaniu się udziału grupy przedprodukcyjnej i wzroście udziału grupy poprodukcyjnej, co pokazują już dane od roku 1978. Sytuacja taka ma miejsce w Słomnikach, gdzie proces starzenia się społeczeństwa jest długotrwały, a także w Sułkowicach, Brzeszczach, Suchej Beskidzkiej. W latach 1988–1997 proces starzenia się ludności nasila się już niemal we wszystkich miastach.

W 1988 roku do starych demograficznie należałoby zaliczyć: Krzeszowice, Słomniki, Wieliczkę – z miast ówczesnego woj. krakowskiego; Brzeszcze, Trzebinę i Wolbrom – z miast woj. katowickiego, oraz Kalwarię Zebrzydowską i Suchą Beskidzką – z byłego woj. bielskiego. Ze względu na wysoki udział ludności powyżej 65. roku życia w Skale i Bieczu również i te miasta znalazłyby się w tej kategorii, pomimo odsetka dzieci nieznacznie przekraczającego jeszcze 25%. Jednocześnie do grupy społeczeństw dojrzałych należało większość miast byłego woj. nowosądeckiego – Myślenice, Sułkowice, Tuchów i niektóre miasta woj. bielskiego, jak Kęty, Maków Podhalański, Wadowice i Zator. Pozostałe miasta znajdowały się na etapie przejściowym z dojrzałości do starości demograficznej. Udział dzieci we wszystkich tych miastach kwalifikował je bowiem do miast zaledwie dojrzałych demograficznie, jednak udział ludności powyżej 65. roku życia przekraczał w nich próg 10% (Biecz, Bukowno, Miechów, Muszyna, Niepołomice, Rabka, Sławków oraz wcześniej wspomniane Skala i Biecz). Do najmłodszych należały wówczas społeczności Brzeska, Chełmka, Dąbrowy Tarnowskiej, Dobczyc, Libiąża, Limanowej i Żabna.

W kolejnym okresie proces starzenia się populacji nasilił się już we wszystkich rozpatrywanych miastach. Znacznie zwiększył się bowiem odsetek osób starych i równocześnie zmniejszył się udział dzieci. W przekroju 1997 roku jedynie społeczności Dobczyc i Limanowej są dojrzałe demograficznie, pozostałe miasta albo już należą do starych demograficznie (np. Alwernia, Biecz, Kalwaria Zebrzydowska, Krzeszowice, Skala, Sławków, Słomniki, Trzebinia, Wieliczka), albo są na etapie przejściowym z dojrzałości do starości demograficznej, zazwyczaj ze względu na niższy w nich jeszcze udział ludności starej (Kwiatk-Sołtys 1998).

Analiza zmian indeksu starości demograficznej, liczonego jako liczba osób w wieku 65 lat i więcej przypadających na 100 dzieci, pozwoliła wyodrębnić miasta, w których proces starzenia ludności w latach 1988–1997 najbardziej się pogłębił (tab. 3). W tej grupie znalazły się miasta, które w 1988 roku należały jeszcze do względnie młodych demograficznie, np. Brzesko, Dąbrowa Tarnowska, Kęty, Krzeszowice, Limanowa, Myślenice i Sławków. Najmniejszą zmianę zaobserwowano przy tym w miastach starych już w 1988 roku, jak Skala, Wolbrom, Zator. Do miast, dla których indeks starości jest obecnie najwyższy, zaliczyć trzeba: Alwernię, Biecz, Kalwarię Zebrzydowską, Krzeszowice, Skalę, Sławków, Trzebinę i Wieliczkę. Reprezentowane są tu zatem różne typy funkcjonalne miast, co może dowodzić, że jest to proces coraz bardziej powszechny w sieci małych miast. Najmniej osób starych na 100 dzieci przypada nadal w Brzesku, Chełmku, Dąbrowie Tarnowskiej, Dobzyczach i Limanowej.

Tabela 3. Struktura wieku ludności małych miast woj. małopolskiego

Lp.	Miasto	1988		1997		1988	1997
		wiek lat 0–14 %	wiek lat 65 i więcej %	wiek lat 0–14 %	wiek lat 65 i więcej %	indeks starości	indeks starości
1	Alwernia	.	.	19,8	14,0	.	70,3
2	Biecz	25,5	12,1	20,1	14,1	47,3	70,3
3	Brzesko	30,3	6,7	22,6	7,9	22,2	34,9
4	Brzeszcze	24,8	7,8	20,9	11,2	31,6	53,6
5	Bukowno	29,6	12,6	20,6	12,3	42,7	59,5
6	Chelmek	28,3	5,2	21,3	7,2	18,5	34,1
7	Dąbrowa Tarnowska	31,1	6,6	23,6	7,8	21,1	33,2
8	Dobczyce	31,1	7,7	26,4	8,0	24,6	30,1
9	Grybów	28,4	9,1	21,5	10,5	32,0	48,6
10	Jordanów	28,6	8,6	25	10,0	30,0	39,9
11	Kalwaria Zebrzydowska	22,4	10,9	19,9	12,0	48,5	60,5
12	Kęty	28,6	7,7	22,1	9,3	26,9	41,9
13	Krynica	26,2	9,9	22,1	12,0	37,6	54,3
14	Krzeszowice	24,3	9,0	18,0	12,5	36,9	69,4
15	Libiąż	29,1	6,8	22,6	8,1	23,3	35,7
16	Limanowa	31,9	6,5	25,4	8,0	20,2	31,6
17	Maków Podhalański	25,3	9,8	21,9	11,8	38,8	53,9
18	Miechów	25,5	10,6	20,5	11,6	41,4	56,7
19	Mszana Dolna	28,3	9,5	24,4	10,5	33,7	43,2
20	Muszyna	29,0	10,0	24,3	11,3	34,6	46,5
21	Myślenice	26,7	7,2	21,0	9,8	27,1	46,5
22	Niepołomice	28,4	10,1	22,1	11,6	35,6	52,5
23	Nowy Wiśnicz	.	.	23,6	11,8	34,2	50,1
24	Piwniczna	29,2	9,5	25,6	10,8	32,6	41,9
25	Proszowice	25,5	8,0	19,6	8,5	31,3	43,6
26	Rabka	25,7	10,4	21,8	12,5	40,6	57,3
27	Skała	25,5	14,9	22,0	14,8	58,2	67,2
28	Sławków	25,2	11,6	16,9	13,8	46,1	81,9
29	Słomniki	23,9	11,0	18,5	11,6	45,9	63
30	Stary Sącz	29,7	9,0	23,8	10,1	30,4	42,4
31	Sucha Beskidzka	24,9	9,9	21,0	10,9	39,7	51,9
32	Sułkowice	29,2	8,6	24,7	9,4	29,4	37,9
34	Szczawnica	28,0	9,9	24,3	11,5	35,3	47,4
33	Świątniki Górne	.	.	25,2	10,8	.	42,9
35	Trzebinia	23,5	10,2	19,8	12,7	43,5	64,3
36	Tuchów	27,2	9,2	21,9	10,9	34,0	49,7
37	Wadowice	27,2	8,4	20,3	9,2	30,9	45,5
38	Wieliczka	22,4	11,2	18,5	12,6	50	67,8
39	Wolbrom	24,7	11,5	21,5	11,5	46,4	53,7
40	Zator	25,6	8,5	23,1	9,7	33,2	42,1
41	Żabno	30,4	8,8	23,8	9,8	28,9	41,0

Źródło: Opracowanie własne

Przeanalizowany przebieg zmian demograficznych w małych miastach obecnego województwa małopolskiego pozwala na ukazanie różnic miast należących do niedawna do odrębnych administracyjnie obszarów. Miasta rozwijające się w obrębie województwa katowickiego charakteryzuje słaba dynamika rozwoju, podobnie jak wszystkie miasta przemysłowe, w których dotychczasowe podstawy rozwoju uległy załamaniu. Miasta byłego woj. bielskiego swoją względnie dobrą pozycję zawdzięczają jeszcze okresowi lat siedemdziesiątych i początku lat osiemdziesiątych. Miasta woj. nowosądeckiego są tradycyjnie nadal najprężniejsze demograficznie. Przykładowo przyrost naturalny w byłym województwie nowosądeckim ciągle jeszcze należy do najwyższych w Polsce, co potwierdzają jego wartości i przebieg również dla poszczególnych miast małych. W tym geograficznym zróżnicowaniu miast widoczna jest od dawna również odrębna słaba pozycja miast położonych i rozwijających się w bezpośrednim sąsiedztwie wielkomiejskiego Krakowa (Rajman 1980). Na niekorzystną sytuację demograficzną wielu małych miast mają oczywiście wpływ zmieniające się relacje na lokalnych rynkach pracy oraz bezrobocie. Z jednej strony wiele małych miast nie potrafiło się jeszcze odnaleźć w nowych, zmienionych warunkach gospodarczych kraju, co ma swój wyraz również w ich sytuacji demograficznej, z drugiej strony natomiast pojawienie się nawet niewielkiego w skali regionalnej impulsu rozwoju ludnościowego w małych miastach może spowodować, że ośrodki lokalne staną się konkurencyjne w swoim rozwoju społeczno-gospodarczym w stosunku do miast średnich i dużych (Runge 1998).

Literatura

- Krakowska A., 1987, *Rola migracji w procesie zaludniania miast i gmin. Przemiany demograficzne województwa bielskiego w latach 1975–86*, WUS, Bielsko-Biała
- Kuciński K., Rakowski W., 1982, *Emigracja w procesie wyludniania się wsi w woj. nowosądeckim*, Rocznik Sądecki, tom. XVII, s. 297–333
- Kwiatek-Soltys A., 1996, *Czynniki rozwoju demograficznego małych miast w zapleczu Krakowa. Problemy społeczne rozwoju regionalnego*, UŚ, Wydział Nauk o Ziemi, Sosnowiec
- Kwiatek-Soltys A., 1998, *Zagadnienia współczesnych przemian funkcjonalnych małych miast południowej Polski, na przykładzie woj. tarnowskiego*, X Konwersatorium Wiedzy o Mieście, UŁ, Katedra Geografii Miast i Turyzmu, Łódź
- Rajman J., 1980, *Procesy demograficzne w strefie podmiejskiej Krakowa*, [w:] *Rola i funkcje aglomeracji miejskich na przykładzie Krakowa i Ostrawy*, PTG, Kraków, s. 95–102
- Rajman J., 1989, *Studia nad urbanizacją południowej Polski*, Wyd. Nauk. WSP, Kraków
- Rajman J., Kwiatek-Soltys A., 1998, *Rola małych miast w kształtowaniu struktury przestrzennej wiejskiego zaplecza, na przykładzie województw południowej Polski*, Zeszyty Naukowe WSiLiZ, nr 5, Rzeszów
- Runge J., 1998, *Przemiany demograficzne w województwach Polski Południowej w latach 1975–1995*, Zeszyty Naukowe WSiLiZ, nr 5, Rzeszów

Demographic changes in small towns of Małopolska province between 1975–97

The article deals with the problem of demographic changes in small towns of Małopolska province between 1975–97. Dynamic of population growth, birth-rate, migration balance and the age structure of small towns are analysed in the paper.

ZBIGNIEW DŁUGOSZ, TOMASZ RACHWAŁ

Starzenie się ludności w dużych miastach Polski na tle pozostałych ośrodków i obszarów wiejskich

Badanie stanu i procesu starzenia się ludności jest przedsięwzięciem złożonym. Już samo pojęcie starości demograficznej w skali świata jest trudne do zdefiniowania. Zróżnicowane warunki naturalne, społeczne i ekonomiczne w istotny sposób wpływają na złożoność struktur i procesów demograficznych oraz na długość trwania życia. Dlatego stosując jednolite kryteria statystyczne nie da się obiektywnie określić starości demograficznej, gdyż w różnych regionach świata pojęcie to będzie oznaczało co innego (Długosz 1996). Trudno porównywać w tym względzie Afrykę z Europą Zachodnią, tę zaś z krajami Europy Wschodniej czy krajami latynoamerykańskimi.

Znacznie więc łatwiej podjąć tę problematykę w układach przestrzennych w skali jednego kraju, charakteryzującego się tymi samymi uwarunkowaniami społeczno-ekonomicznymi. Jednak i tu zachodzi pytanie, jakimi kryteriami należy kierować się przy ocenie stanu starości demograficznej, gdyż tych propozycji od dawna padało wiele (Beaujeu-Garnier 1965; Clark 1965; Sundbärg 1900; Rosset 1959). Statystycznie rzecz ujmując, stan ten najczęściej określa się, biorąc za kryterium udział ludności starej, w wieku powyżej 60 lub 65 lat (nawiązując do wieku aktywności zawodowej), względem całej populacji. Takie podejście nie zawsze jednak pozwala obiektywnie spojrzeć na całokształt problemu, gdyż sam udział ludności starej może wynikać bądź to ze spadku populacji dzieci lub grupy aktywnej zawodowo, bądź też ze spadku ich obu. Dlatego chcąc w miarę obiektywnie ocenić stan zaawansowania starości demograficznej często stosuje się wskaźniki obciążeń, oddające relacje między tymi grupami.

Kolejnym dylematem staje się ocena procesu. Nie chodzi tu jednak o porównanie (wyliczenie) otrzymanych wartości liczbowych za jakiś przedział czasu, ale o to, dla jak długiego okresu porównania te mogą być prowadzone. Musimy pamiętać, że zmieniają się w czasie uwarunkowania stymulujące czynniki, które z kolei pobudzają lub spowalniają ten proces. Weźmy na przykład sytuację w Polsce okresu międzywojennego i po wojnie. W obu przypadkach mamy do czynienia ze zjawiskiem starzenia się ludności. Ale czy warunki w obu tych okresach były podobne, czy podobny był poziom zgonów, w tym zgonów niemowląt, kształtujących m.in. wielkość populacji ludzi najmłodszych i najstarszych, czy nie uległa zmianie od tamtych czasów przeciętna długość trwania życia itp. Widać więc, że w tego typu badaniach pojawia się szereg dylematów, o których należy pamiętać, podejmując badania w tym zakresie.

Proces starzenia się ludności jaki dokonuje się w ostatnich kilkunastu latach (patrz kolejne ryciny w dalszej części tekstu) nie jest w Polsce zjawiskiem nowym i podobnie jak w krajach zachodnich pierwsze jego symptomy zaznaczyły się w okresie międzywojennym. O ile wówczas nie przybrał on relatywnie dużych rozmiarów, o tyle nasilenie tego procesu w latach 60. było pierwszym poważnym sygnałem w tym zakresie (Jelonek 1960, 1979; Józefowicz 1959; Leonhard-Migaczowa 1965; Małysz 1966; Rosset 1962 1975). Szczególnie na wsi (Prochownikowa 1964, 1972, 1983) zjawisko to stało się niepokojące, wskutek masowych emigracji ludności młodej. Po przemianach ustrojowo-ekonomicznych, jakie dokonały się w Polsce pod koniec lat 80, starzenie się ludności z dużą siłą dotknęło także miasta (spadek urodzeń, zahamowanie imigracji ludzi młodych), w których dynamika procesu znacznie przewyższyła trendy na terenach wiejskich (Długosz 1997, 1998; Długosz, Rachwał 1998; Kędelski 1994, 1995; Korcelli i in. 1992).

Mając na względzie wcześniej zasygnalizowane problemy, jak również polską rzeczywistość społeczno-demograficzną, celem niniejszego opracowania było podjęcie próby oceny stanu i procesu starzenia się ludności w dużych miastach Polski, na tle pozostałych ośrodków oraz obszarów wiejskich w latach 1987–1996. Analizą objętych zostało 40 miast, z których każde w całym okresie badawczym liczyło powyżej 100 tys. mieszkańców.

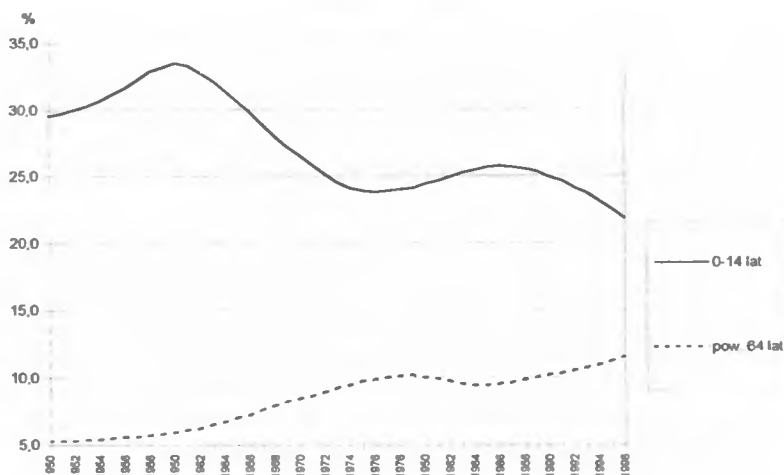
Jak wiadomo, poza cechą wielkościową, miasta te są dość zróżnicowane. Znalazły się więc w tej grupie zarówno miasta, w których spadła liczba mieszkańców bądź to ostatnio (Bydgoszcz, Częstochowa, Jastrzębie, Koszalin, Opole, Szczecin, Tarnów, Wrocław, Zabrze), bądź w ciągu całego analizowanego dziesięciolecia (Warszawa, Bytom, Chorzów, Dąbrowa Górnicza, Gdańsk, Katowice, Kraków, Łódź, Poznań, Ruda Śląska, Sosnowiec, Tychy, Wałbrzych); miasta, w których wzrost liczby mieszkańców w ostatnim dziesięcioleciu, w tym także w ostatnich latach, był relatywnie niewielki (wskaźnik 101–102) – Bielsko, Gdynia, Gliwice, Kalisz; umiarkowany (103–105) – Bydgoszcz, Gorzów Wielkopolski, Kielce, Radom, Rybnik, Toruń, Włocławek, Zielona Góra; lub znaczący (106–109) – Białystok, Elbląg, Legnica, Lublin, Olsztyn, Płock, Rzeszów.

Jeszcze większe zróżnicowanie w miastach dużych przedstawia się, gdy uwzględnimy bilans mieszkańców w świetle ruchu ludności metodą Webba (tab. 1). Pod względem współczynnika feminizacji miasta te są mniej zróżnicowane. Tylko w przypadku Dąbrowy Górniczej, Jastrzębia, Rudy Śląskiej i Tychów odsetek mężczyzn był wyższy od kobiet, natomiast zmiany (wzrost maskulinizacji) odbiegające od ogólnych trendów jakie nastąpiły w tym dziesięcioleciu objęły jedynie Białystok, Częstochowę, Gorzów Wlkp., Łódź, Radom, Tarnów, Toruń i Zieloną Górę.

Tabela 1. Duże miasta Polski wg klasyfikacji metodą Webba (lata 1995–96)

Typ	Miasta
A	Bielsko, Kielce, Radom, Rybnik, Włocławek
B	Elbląg, Gorzów Wlkp., Płock, Rzeszów
C	Białystok, Legnica, Lublin, Olsztyn, Toruń, Zielona Góra
D	Gdynia, Kalisz, Kraków
E	Częstochowa, Dąbrowa Górn., Poznań, Wrocław
F	Katowice, Łódź, Sosnowiec, Szczecin
G	Bytom, Chorzów, Gdańsk, Gliwice, Ruda Śl., Wałbrzych
H	Warszawa, Bydgoszcz, Jastrzębie, Koszalin, Opole, Tarnów, Tychy, Zabrze

Źródło: Oprac. własne na podst. Rocznika Demograficznego 1997, GUS, Warszawa

Ryc. 1. Udział ludności w wieku 0–14 i pow. 64 lat w Polsce

Jak, w tak mimo wszystko zróżnicowanej populacji miast dużych, przedstawia się problem starości demograficznej i czy zjawisko to odbiega globalnie od sytuacji w mniejszych ośrodkach miejskich i na terenach wiejskich?

Tabela 2. Udział ludności wg płci, grup wieku i jednostek osadniczych w latach 1987 i 1996

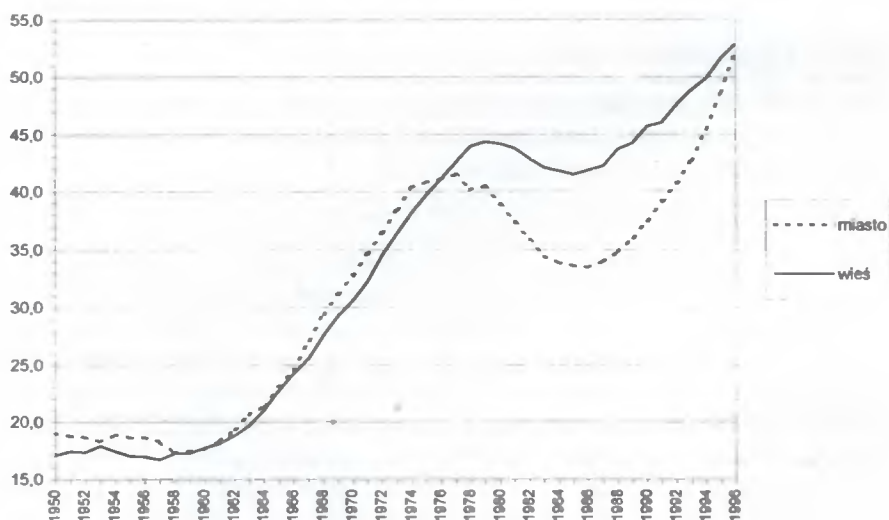
Wyszczególnienie		1987		1996	
		0–14 lat	pow. 64 lat	0–14 lat	pow. 64 lat
Polska	o	25,6	9,6	21,9	11,5
	m	26,9	7,3	23,0	8,9
	k	24,4	11,8	20,8	13,8
Miasta >100 tys.	o	22,7	9,0	18,3	11,7
	m	24,4	6,5	19,9	9,1
	k	21,2	11,3	16,7	14,1
Miasta <100 tys.	o	26,6	7,8	22,1	9,4
	m	28,2	5,8	23,3	7,3
	k	25,1	9,7	21,0	11,4
Wieś	o	27,0	11,4	24,4	13,0
	m	27,6	9,1	25,0	10,1
	k	26,3	13,7	23,8	15,8

o – ogółem, m – mężczyźni, k – kobiety.

Źródło: Oprac. własne na podst. Roczników Demograficznych 1988 i 1997, GUS, Warszawa

Ogólne trendy w okresie powojennym w udziale grup 0–14 i pow. 64 lat prezentuje ryc. 1, natomiast w analizowanych latach 1987 i 1996 tabela 2. Wynika z niej, że proporcje dla obu grup 0–14 i pow. 64 lat na ogół zostały zachowane w obu badanych przekrojach czasu. Najwyższym udziałem najmłodszych i najstarszych charakteryzowały się obszary wiejskie, najniższym – w kategorii ludności najmłodszej miasta duże, w kategorii najstarszej – miasta liczące poniżej 100 tys. mieszkańców. Wyjątek od tej reguły stanowił układ w grupie mężczyzn w 1987 r. w kategorii ludności najmłodszej.

Posługując się wskaźnikiem obciążeń, tj. liczbą osób w wieku pow. 64 lat przypadających na 100 osób w wieku 0–14 lat (ryc. 2), wg charakteru jednostek osadniczych (tab. 3), obraz przedstawia się odmiennie w stosunku do poprzedniego układu. O ile według tego kryterium, w 1987 r. najstarszym społeczeństwem charakteryzowała się polska wieś, a najmłodszym miasta poniżej 100 tys. mieszkańców, o tyle już w 1996 r. najstarszą populacją stała się ludność w dużych miastach. Podobnie kształtował się układ w grupie mężczyzn, natomiast w grupie kobiet zarówno w 1987, jak i w 1996 roku najwyższą starością charakteryzowały się miasta liczące powyżej 100 tys. mieszkańców.

Ryc. 2. Wskaźnik obciążeń

Jak na tym tle kształtują się wskaźniki obciążeń w analizowanych 40 największych miastach Polski? Globalnie biorąc, w 1987 r. najwyższym poziomem starości demograficznej charakteryzowały się głównie miasta powyżej 200 tys. (Łódź, Warszawa, Poznań, Katowice, Kraków, Częstochowa) oraz Chorzów i Kalisz, natomiast najniższym Jastrzębie, Tychy, Gorzów Wielkopolski, Koszalin, Płock, Rzeszów, Elbląg i Zielona Góra. W 1996 r. do grona najstarszych demograficznie miast dołączyły także największe: Wrocław, Gdańsk, Szczecin. W przypadku podziału badanej populacji wg płci sytuacja kształtowała się podobnie, z tym że wskaźnik obciążenia dla mężczyzn wahał się od 6,8 dla Jastrzębia w 1987 r. do 73,4 dla Warszawy w 1996 r., natomiast dla kobiet był średnio dwukrotnie wyższy i wahał się od 15,1 dla Jastrzębia w 1987 r. do 134,5 dla Łodzi w 1996 r.

Tabela 3. Wskaźnik obciążeń wg płci i kategorii jednostek osadniczych w 1987 i 1996 r.

Wyszczególnienie	1987			1996		
	O	M	K	O	M	K
Polska	37,5	27,4	48,2	52,4	38,8	66,7
Miasta >100 tys.	39,7	26,1	53,5	64,3	45,8	84,1
Miasta <100 tys.	29,4	20,7	38,6	42,5	31,3	54,1
Wieś	42,4	33,0	52,3	53,1	40,5	66,4
Warszawa	60,1	39,4	81,8	99,0	73,4	125,9
Białystok	31,4	21,2	42,1	45,9	33,3	59,4
Bielsko-Biała	33,5	23,0	44,3	54,9	38,7	71,8
Bydgoszcz	40,2	27,7	53,2	58,9	43,6	74,7
Bytom	34,6	21,6	48,5	48,0	32,2	65,9
Chorzów	54,3	33,3	76,3	70,2	47,3	94,3
Częstochowa	42,2	29,1	56,0	63,4	46,2	81,5
Dąbrowa Górnicza	32,8	22,4	43,7	57,3	41,4	74,2
Elbląg	25,6	19,4	32,1	45,5	33,1	58,5
Gdańsk	36,7	27,1	46,9	65,3	48,8	82,6
Gdynia	39,1	26,7	51,9	62,2	47,5	77,7
Gliwice	32,2	21,4	43,6	49,4	36,2	63,1
Gorzów Wielkopolski	21,9	16,2	27,8	42,5	32,1	53,5
Jastrzębie	10,8	6,8	15,1	19,0	14,4	23,9
Kalisz	42,7	29,4	56,7	59,7	41,9	78,2
Katowice	44,7	28,0	62,3	61,8	42,3	82,8
Kielce	28,3	19,0	38,2	48,1	36,6	60,3
Koszalin	22,7	16,4	29,4	47,6	37,4	58,3
Kraków	44,6	25,5	64,5	71,5	52,0	92,2
Legnica	27,7	20,5	35,2	49,3	35,1	64,2
Lublin	34,6	22,5	47,5	54,9	40,1	70,3
Łódź	62,9	42,9	84,0	101,1	69,3	134,5
Olsztyn	26,1	18,6	33,9	47,0	36,7	57,4
Opole	29,5	18,8	40,8	51,2	37,1	66,1
Płock	25,5	17,6	33,8	39,2	28,1	50,8
Poznań	48,9	33,4	65,1	72,0	51,6	93,4
Radom	29,5	20,3	39,2	44,7	32,6	57,6
Ruda Śląska	33,3	20,9	46,2	43,8	29,9	58,4
Rybnik	26,8	17,5	36,7	37,9	27,2	49,1
Rzeszów	25,5	16,8	34,8	40,9	31,6	50,6
Sosnowiec	35,8	23,2	49,0	61,6	43,2	81,0
Szczecin	32,1	24,2	40,4	64,8	48,7	82,0
Tarnów	30,1	19,6	41,1	45,1	32,4	58,5
Toruń	32,0	21,1	43,4	49,3	34,8	64,5
Tychy	17,3	12,5	22,3	35,5	27,2	44,1
Wałbrzych	32,3	23,4	41,6	63,3	47,0	80,3
Włocławek	31,0	21,2	41,5	46,4	32,0	61,3
Wrocław	38,3	28,2	48,9	76,7	57,4	96,9
Zabrze	30,7	19,1	42,8	43,8	30,6	57,9
Zielona Góra	25,6	19,1	32,4	50,0	39,3	60,9

O – ogółem, M – mężczyźni, K – kobiety

Źródło: jak w tabeli 2

W badaniach nad problemem starości demograficznej bardzo ważne jest dokonanie nie tylko oceny stopnia zaawansowania tego zjawiska, ale także określenie tempa, a więc dynamiki starzenia się ludności. Celem dokładniejszego uchwycenia trendów w tym zakresie w analizowanym dziesięcioleciu, posłużono się wskaźnikiem (Długosz 1998) starzenia się demograficznego (W_{sd}).

$$(W_{sd}) = [U_{(0-14)t} - U_{(0-14)t+n}] + [U_{(>64)t+n} - U_{(>64)t}]$$

$U_{(0-14)t}$ – udział ludności w wieku 0–14 lat na początku badanego okresu

$U_{(0-14)t+n}$ – udział ludności w wieku 0–14 lat na koniec badanego okresu

$U_{(>64)t+n}$ – udział ludności w wieku pow. 64 lat na koniec badanego okresu

$U_{(>64)t}$ – udział ludności w wieku pow. 64 lat na początku badanego okresu

Ryc. 3. Wskaźnik starzenia się demograficznego w Polsce

Założono, że im wartość wskaźnika W_{sd} będzie niższa od 0, tym w większym stopniu będziemy mieli do czynienia z odmładzaniem się społeczeństwa, natomiast im wskaźnik ten będzie wyższy od 0, tym starzenie się ludności będzie bardziej dynamiczne (ryc. 3). Dokonane obliczenia dla lat 1987–1996 wykazały (tab. 4), że najbardziej zestarzała się ludność w dużych miastach, natomiast najslabiej proces ten kształtował się na wsiach, i to bez względu na płeć, przy czym w przypadku mężczyzn dynamika w dużych miastach była prawie dwukrotnie wyższa niż na wsi.

Pośród analizowanych 40 miast proces starzenia się ludności najsilniej zarysował się w Tychach, Gorzowie Wielkopolskim, Wrocławiu, Koszalinie, Dąbrowie Górniczej, Szczecinie, Wałbrzychu, Zielonej Górze i Sosnowcu, z tym, że w przypadku mężczyzn do tego grona dołączyły Kielce i Opole, natomiast w przypadku populacji kobiet – Elbląg i Gdańsk. Globalnie najslabiej proces starzenia się ludności zaznaczył się w Chorzowie, Rudzie Śląskiej, Bytomiu, Katowicach, Zabrzu, Białymstoku i Kaliszu, i to zarówno w przypadku kobiet jak i mężczyzn.

Tabela 4. Wskaźnik starzenia się demograficznego (W_{sd}) w latach 1987–1996

Wyszczególnienie	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety
Polska	5,6	5,4	5,7
Miasta >100 tys.	7,2	7,1	7,2
Miasta <100 tys.	6,1	6,4	5,8
Wieś	4,1	3,7	4,5
Warszawa	7,5	8,2	6,8
Białystok	5,5	5,9	5,3
Bielsko-Biała	8,0	8,0	8,0
Bydgoszcz	6,1	6,5	5,7
Bytom	4,8	4,1	5,3
Chorzów	3,9	4,1	3,6
Częstochowa	6,3	6,6	6,1
Dąbrowa Górnicza	9,1	8,2	9,6
Elbląg	8,1	7,3	8,7
Gdańsk	8,4	8,0	8,7
Gdynia	7,3	7,7	6,9
Gliwice	6,8	7,2	6,4
Gorzów Wielkopolski	9,5	9,3	9,8
Jastrzębie	6,8	6,9	6,7
Kalisz	5,6	5,8	5,4
Katowice	4,8	4,7	4,7
Kielce	8,2	8,9	7,5
Koszalin	9,4	9,7	9,1
Kraków	7,0	8,1	5,9
Legnica	7,7	6,9	8,5
Lublin	6,9	7,6	6,2
Łódź	7,3	6,9	7,6
Olsztyn	7,8	8,2	7,5
Opole	8,1	8,7	7,6
Płock	7,1	7,2	7,0
Poznań	6,4	6,7	6,1
Radom	6,6	6,7	6,4
Ruda Śląska	4,5	4,2	4,5
Rybnik	6,0	6,3	5,6
Rzeszów	6,7	7,2	6,1
Sosnowiec	8,5	8,6	8,3
Szczecin	9,0	8,3	9,6
Tarnów	6,3	6,8	5,9
Toruń	7,0	7,6	6,6
Tychy	9,7	9,1	10,1
Wałbrzych	8,9	8,3	9,3
Włocławek	6,6	6,6	6,5
Wrocław	9,4	9,0	9,7
Zabrze	5,1	5,0	5,1
Zielona Góra	8,6	8,7	8,6

Źródło: jak w tabeli 2

Z przeprowadzonej klasyfikacji opartej na wskaźnikach obciążenia ludności młodej (0–14 lat) ludnością starą (pow. 64 lat) wynika, że o ile grupa dużych miast Polski należała

jeszcze w 1987 r. do kategorii jednostek, w których stopień zaawansowania starości nie był najwyższy, o tyle w 1996 r. ogólny wskaźnik dla miast liczących powyżej 100 tys. mieszkańców był najwyższy. Wyjątek w tym względzie stanowiła populacja kobiet, o najwyższym poziomie starości w dużych miastach zarówno w 1987 jak i 1996 roku.

Spośród miast imiennie poddanych analizie poziom starości demograficznej na ogół relatywnie nawiązywał do ich wielkości, stąd w grupie o najwyższym poziomie starości, bez względu na strukturę płci, znalazły się największe miasta Polski.

Na koniec należy zwrócić uwagę na sytuację, jaka może ukształtować się w niedalekiej przyszłości. O ile w przypadku obszarów wiejskich proces starzenia się ludności uległ ostatnio spowolnieniu, o tyle w miastach szczególnie dużych nabrał wielkiego rozmachu. Jak można wnosić na podstawie aktualnego stanu i trendów procesów demograficznych, w najbliższej przyszłości głębokie zestarzenie się społeczeństwa dotknie w pierwszej kolejności takie miasta, jak: Wrocław, Szczecin, Wałbrzych, Sosnowiec (za sprawą szybkiego starzenia się obu płci), Warszawę i Kraków (wskutek szybkiego starzenia się głównie mężczyzn) oraz Gdańsk (wskutek szybkiego starzenia się kobiet). Wszystko na to wskazuje, że w następnej kolejności proces ten dotknie przede wszystkim: Dąbrowę Górniczą, Białsko-Białą i Opole.

Literatura

- Beaujeu-Garnier J., 1965, *Trois milliards d'hommes*, Librairie Hachette, Paris
- Clark J.I., 1965, *Population geography*, Pergamon Press, Oxford
- Czarkowska W., 1968, *Typy struktur wieku ludności regionu krakowskiego*, Ossolineum, Wrocław
- Długosz Z., 1996, *Zróżnicowanie struktury wieku ludności na świecie a metody jej klasyfikacji*, „Przegl. Geogr.” 68, z. 1–2
- Długosz Z., 1997, *Stan i dynamika starzenia się ludności Polski*, „Czas. Geogr.” T. LXVIII, z. 2
- Długosz Z., 1998, *Próba określenia zmian starości demograficznej Polski w ujęciu przestrzennym*, Wiadomości Statystyczne GUS, PTS, z. 3
- Długosz Z., Rachwał T., 1998, *Poziom i dynamika starzenia się ludności w województwie krakowskim w latach 1988–1996 w świetle wybranych struktur demograficznych*, Rocznik Nauk.-Dydakt. WSP, z. 198, Prace Geogr. XVII, Kraków
- Jelonck A., 1960, *Z zagadnień ludnościowych województwa krakowskiego*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace z Geogr. Ekonom. 1
- Jelonck A., 1979, *Stosunki demograficzne*, [w:] *Miejskie województwo krakowskie*, Folia Geographica, ser. Geogr.-Oeconom., vol. XII
- Józefowicz A., 1959, *Proces starzenia się ludności*, „Gospodarka Planowa” nr 12
- Kędelski M., 1994, *Sytuacja demograficzna Polski w latach 1981–1993*, Życie i Myśl, Zeszyty Problemowe, z. 2
- Kędelski M., 1995, *Koniunktura demograficzna w Polsce w latach 1948–1994. Szacunki statystyczne*, AE Poznań
- Korcelli P., Gawryszewski P., Potrykowska A., 1992, *Przestrzenna struktura ludności Polski. Tendencje i perspektywy*, Studia KPZK PAN, t. 98
- Leonhard-Migaczowa H., 1965, *Podstawowe problemy województwa wrocławskiego ze szczególnym uwzględnieniem typów struktury demograficznej*, Acta Univer. Wratis., „Studia Demograficzne” nr 34, Wrocław
- Małysz J., 1966, *O starzeniu się ludności rolniczej*, „Życie Gospodarcze” nr 40

- Prochownikowa A., 1964, *Starzenie się ludności wiejskiej a emigracja ze wsi*, Rocznik Nauk.-Dydakt. WSP, z. 22, Prace Geogr. III, Kraków
- Prochownikowa A., 1972, *Z badań nad procesem starzenia się ludności wsi Polski Południowej*, Folia Geographica, ser. Geogr.- Oeconom., vol. V
- Prochownikowa A., 1983, *Problem starzenia się ludności wsi (na przykładzie woj. krakowskiego)*, Folia Geographica, ser. Geogr.- Oeconom., vol. XV
- Rosset E., 1959, *Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne*, PWG, Warszawa
- Rosset E., 1962, *Perspektywy demograficzne Polski*, PWE, Warszawa
- Rosset E., 1975, *Demografia Polski*, PWN, Warszawa
- Sundbärg G., 1900, *Sur la repartition de la population par age et sur les taux de la mortalite*, Bulletin de l'Institut International de Statistique XII

ZBIGNIEW DŁUGOSZ, TOMASZ RACHWAŁ

Aging process in big Polish cities against the background of the other towns and countryside

The task of the paper is to estimate the rate of aging process in big Polish cities against the background of the other towns and countryside between 1987 and 1996. The analysis include 40 cities with over 100.000 inhabitants during the research period. In 1987 the cities over 200.000 people (Łódź, Warszawa, Poznań, Katowice, Kraków, Częstochowa) and Chorzów, Kalisz had the highest level of oldest age group. The lower level had Jastrzębie, Tychy, Gorzów Wielkopolski, Koszalin, Płock, Rzeszów, Elbląg and Zielona Góra. In 1996 some new cities (Wrocław, Gdańsk, Szczecin) become demographically old. In order to estimate the rate of aging process coefficient of demographic aging process was used as a research tool. The most significant aging process was observed in Tychy, Gorzów Wielkopolski, Wrocław, Koszalin, Dąbrowa Górnicza, Szczecin, Wałbrzych, Zielona Góra, Sosnowiec, the most negligible process was noticed in Chorzów, Ruda Śląska, Bytom, Katowice, Zabrze, Białystok and Kalisz.

SŁAWOMIR KUREK

Proces starzenia się ludności w miastach makroregionu południowo-wschodniego

Starzenie się społeczeństw, polegające na zwiększaniu się udziału ludzi starych w strukturze wieku, jest jednym z podstawowych problemów dzisiejszych czasów. Proces ten jest uwarunkowany szeregiem czynników demograficznych i społeczno-ekonomicznych. Do bezpośrednich, wzajemnie się potęgujących, należą: spadek rozrodczości, wydłużenie się przeciętnej długości trwania życia i odpływ ludzi młodych. Z pośrednich, pozademograficznych czynników wpływających na zjawisko starzenia się ludności należy wymienić m.in.: poziom zamożności społeczeństwa, lansowany model rodziny, poziom opieki społecznej i ochrony zdrowia, wykształcenie ludności, politykę społeczną państwa.

Starzenie się ludności zaznaczyło się najwcześniej w rozwiniętych krajach Europy Zachodniej, obejmując z czasem cały kontynent. W Polsce proces ten został zapoczątkowany na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych (Rosset 1959, 1962). Wiodącymi czynnikami wpływającymi na skalę i przestrzenne zróżnicowanie zjawiska były w powojennej Polsce migracje wewnętrzne i rozrodczość oraz przesuwanie się w piramidzie wieku ludności do grup starszych kolejnych mniej lub bardziej licznych roczników urodzonych przed wojną.

Zjawisko starzenia się powoduje określone skutki społeczne poprzez zwiększenie obciążenia ludności w wieku produkcyjnym ludnością starszą. Obszary objęte procesem starzenia się podlegają nie tylko przemianom demograficznym, ale także ekonomicznym, politycznym i socjologicznym. Wyrazem tego są zmiany struktury konsumpcji, wzrost zapotrzebowania na niektóre usługi (np. w dziedzinie ochrony zdrowia, opieki społecznej), co wymusza wiele działań ze strony państwa w zakresie infrastrukturalnym i nakładów finansowych na różne dziedziny życia społeczno-gospodarczego.

Literatura demograficzna czy z zakresu geografii ludności dotycząca analizowanego tematu jest stosunkowo bogata (Beaujeu-Garnier 1965; Clark 1965; Jagielski 1977; Jelonek 1958; Rosset 1959, 1967, 1975). Większość starszych publikacji przedstawiała jednak przede wszystkim stan zaawansowania procesu starzenia, pomijając jego aspekt dynamiczny. Współczesne badania najczęściej zmierzają nie tylko do określenia aktualnego stanu, ale także do natężenia zmian zachodzących w procesie starzenia się ludności (m.in. Długosz 1996a, 1996b, 1997, 1998a, 1998b; Długosz, Kurek 1997; Długosz, Rachwał 1998; Kurek 1998; Rajman 1980; Rola-Kunach 1995).

W przeciwieństwie do terenów wiejskich nasilenie procesu starzenia się ludności w miastach jest zjawiskiem nowym w polskich realiach i związane jest z gwałtownym spadkiem urodzeń i zahamowaniem migracji, głównie z przyczyn ekonomicznych.

Celem niniejszego opracowania jest określenie aktualnego stanu i tempa procesu starzenia się ludności w miastach makroregionu południowo-wschodniego, w skład którego do końca 1998 r. wchodziło 8 województw: kieleckie, krakowskie, krośnieńskie, nowosądeckie, przemyskie, rzeszowskie, tarnobrzeskie i tarnowskie. Zadaniem opracowania jest wykazanie, czy i w jakim stopniu na badanym obszarze wielkość miasta koreluje z procesem starzenia się ludności. Zakres czasowy analizy obejmuje lata 1988 i 1996. Badaniem objęto 111 miast według podziału administracyjnego na 31.12.1996 r. Materiał empiryczny stanowiły dane z GUS w Warszawie, obejmujące przeliczenia NSP 1988 na stan w dniu 31.12.1996 r. (ludność faktycznie zamieszkała według wieku i płci) oraz bilanse ludności według płci, wieku i miast w 1996 roku.

Za podstawę analizy i określenia stopnia zaawansowania starości demograficznej przyjęto odsetek ludności w wieku 0–19 oraz 60 lat i więcej w stosunku do ogólnej liczby mieszkańców danego miasta. Stan i zmiany w poziomie stopnia starości demograficznej przeanalizowano obliczając wskaźnik obciążenia grupy najmłodszej (0–19 lat) grupą najstarszą (od 60 lat) dla analizowanych przekrojów czasowych. Im wartość tego wskaźnika była wyższa, tym społeczeństwo było starsze, gdyż więcej ludności starszej przypadało na określoną populację ludzi młodych. Dynamikę starzenia się ludności określono na podstawie zmian punktowych wartości wskaźnika obciążenia w okresie 1988–1996. W dalszej części analizy próbowano wykazać zależności pomiędzy wielkością miasta a stopniem starości oraz dynamiką tego procesu. W tym celu, zgodnie z przyjętą w statystyce polskiej klasyfikacją, pogrupowano miasta pod względem liczby ludności na bardzo małe (poniżej 5 tys.), małe (5–20 tys.), średniomałe (20–50 tys.), średni duże (50–100 tys.) i duże (powyżej 100 tys. mieszkańców). Następnie podzielono wartości wskaźnika obciążenia w 1988 i 1996 r. na 4 przedziały (poziom starości: bardzo niski, niski, wysoki i bardzo wysoki) względem średniej $\bar{y}$ wg poniższego algorytmu:

$$\begin{aligned} 1^{\circ} \quad & Y \rightarrow \bar{y} \\ 2^{\circ} \quad & Y = Y' \cup Y'' \quad \text{gdzie:} \\ & Y' = \{y \in Y: y \leq \bar{y}\} \quad \text{i} \quad Y'' = \{y \in Y: y > \bar{y}\} \end{aligned}$$

Dlatego mając zbiór jednostek X , gdzie:

$$X = \{X_1, X_2, X_3, \dots, X_{111}\},$$

podzielono go i otrzymano dwa podzbiory X' i X'' . Następnie w analogiczny sposób podzielono je na podzbiory X'_1, X'_2 i X''_1, X''_2 . Szereg dynamiczny zmian wartości wskaźnika obciążenia w analizowanym okresie podzielono na pięć klas. Najniższy przedział reprezentowały jednostki o wartościach mniejszych lub równych zero (spadek lub stagnacja procesu). Wartości dodatnie podzielono na cztery klasy (wzrost: bardzo niski, niski, wysoki i bardzo wysoki) wykorzystując powyższy algorytm. Obliczono także współczynniki korelacji pomiędzy liczbą ludności ośrodka a wartością wskaźnika obciążenia dla 1988 i 1996 r. oraz pomiędzy liczbą ludności ośrodka a zmianami wartości wskaźnika obciążenia w latach 1988–1996.

Ludność miejska makroregionu południowo-wschodniego wzrosła w okresie 1988–1996 z 2 706 976 do 2 811 066 osób, tj. o 3,85%. Przyrost ludności w badanych miastach był nieco wyższy od średniego wzrostu ludności w całym makroregionie o 0,46 pkt. procentowego, co znalazło swój wyraz we wzroście wskaźnika urbanizacji z 45,94 do 46,14%. Udział ludności miejskiej w wieku 0–19 lat obniżył się w analizowanym okresie z 33,55 do 30,17%, a ludności miejskiej w wieku 60 lat i więcej wzrósł z 12,58 do 14,73%. W porównaniu ze zmianami w udziałach dwóch analizowanych grup wiekowych ludności ogółem makroregionu (odpowiednio: z 33,85 do 31,72% oraz z 15,22 do 16,39%) należy stwierdzić, że dynamika zmian w strukturze wieku była większa w miastach.

Wskaźnik obciążenia obliczony dla ludności miast badanego makroregionu wynosił w 1988 r. 0,37 i był o 0,08 pkt. niższy od wartości ogółem dla całego makroregionu. Najniższym poziomem starości charakteryzowały się następujące jednostki: Nowa Sarzyna (o wartości wskaźnika obciążenia 0,11), Połaniec (0,15), Ustrzyki Dolne (0,16), Ożarów (0,19) oraz Lesko, Kolbuszowa i Małogoszcz (0,20). Najwyższe wartości wskaźnika obciążenia zanotowano w 1988 r. w Ćmielowie (0,75), Wąchocku (0,72), Działoszycach (0,64), Narolu (0,63) i Skalbmierzu (0,61), a więc w jednostkach położonych w północnej części badanego obszaru.

W następnym analizowanym przekroju czasowym (1996 r.) można zauważyć, że w agregacji badanej populacji nie zaszły istotne zmiany. Rozpiętość wartości wskaźników obciążenia dla miast badanego obszaru wahała się od 0,12 do 0,88. Średnia wartość wskaźnika wynosiła 0,47 i była niższa od wartości ogółem dla całego makroregionu (0,52). Najniższy poziom starości wystąpił w miastach położonych we wschodniej części makroregionu. Najmniejszymi wskaźnikami charakteryzowały się: Połaniec (0,12), Ożarów i Nowa Sarzyna (0,22), Kolbuszowa (0,25) oraz Lubaczów i Ustrzyki Dolne (0,26). Najbardziej zaawansowana pod względem starości była nadal ludność tych samych miast co w okresie poprzednim, ale zanotowano w nich wyższy poziom starości (Wąchock 0,88; Ćmielów 0,84; Działoszyce 0,81).

Analizując zmiany w poziomie starości w latach 1988–1996 w miastach makroregionu południowo-wschodniego należy stwierdzić, że dynamika procesu starzenia się ludności miejskiej mierzona zmianami w wartościach wskaźnika obciążenia była większa (0,11 pkt.) niż dla ludności ogółem makroregionu (0,07). Odmladzanie społeczeństwa zaobserwowano tylko w trzech miastach (tab. 1): Nisku (–0,05 pkt.), Połańcu (–0,03) i Sieniawie (–0,01). W trzech ośrodkach (Przeworsku, Radomyślu Wielkim i Janowie Lubelskim) nastąpiło zahamowanie procesu starzenia się; wartości wskaźników obciążenia reprezentowały tą samą wartość w obu badanych przekrojach czasowych. Natomiast w pozostałych 105 jednostkach proces starzenia się ludności pogłębił się w badanym okresie. Największą dynamiką zjawiska charakteryzowały się miasta, które prawa miejskie uzyskały po 1988 r. (Kunów 0,23 pkt., Małogoszcz 0,28, Alwernia 0,36, Sędziszów 0,42 i Annopol 0,48). Ujmując sytuację przestrzennie, należy stwierdzić, że największe wskaźniki wzrostu reprezentowały miasta położone w województwie kieleckim, krakowskim i tarnobrzeskim.

Tabela 1. Struktura wielkości miast makroregionu w zależności od poziomu starości w 1988 r.

Kategoria miast	Poziom starości ludności (wartość wskaźnika obciążenia)			
	bardzo niski (poniżej 0,28)	niski (0,28–0,36)	wysoki (0,37–0,47)	bardzo wysoki (powyżej 0,47)
duże (pow. 100 tys.)	–	Tarnów, Kielce, Rzeszów	–	Kraków
średniouduże (50–100 tys.)	Mielec, Stalowa Wola	Ostrowiec Świętokrzyski, Nowy Sącz	Skarżysko-Kamienna, Przemyśl, Starachowice	–
średniomałe (20–50 tys.)	Nowy Targ, Tarnobrzeg, Dębica	Sandomierz, Bochnia, Krosno, Jasło, Skawina, Sanok, Gorlice, Końskie	Jarosław	Zakopane
małe (5–20 tys.)	Brzozów, Leżajsk, Brzesko, Staszów, Lubaczów, Dąbrowa Tarnowska, Limanowa, Nowa Dęba, Ropczyce, Sędziszów Małopolski, Kolbuszowa, Lesko, Ustrzyki Dolne, Połaniec, Nowa Sarzyna	Mszana Dolna, Włoszczowa, Proszowice, Tuchów, Grybów, Sulkowice, Stary Sącz, Busko-Zdrój, Janów Lubelski, Myślenice, Sędziszów, Pińczów, Stąporków, Dobczyce, Strzyżów	Kazimierza Wielka, Rudnik, Rabka, Opatów, Jedlicze, Niepolomice, Miechów, Krynica, Dynów, Szczawnica, Krzeszowice, Łańcut, Przeworsk, Piwniczna, Nisko, Jędrzejów	Suchedniów, Wieliczka
bardzo małe (poniżej 5 tys.)	Małogoszcz, Ożarów	Chęciny, Oleszyce, Cieszanów, Jordanów, Żabno, Radymno, Głogów Małopolski, Sieniawa, Radomyśl Wielki, Dukla, Nowy Wiśnicz, Alwerinia, Sokołów Małopolski, Anapol, Kańczuga	Zagórz, Tyczyn, Ulanów, Chmielnik, Muszyna, Iwonicz-Zdrój, Pilzno, Białzowa,	Ćmielów, Wąchock, Działoszyce, Narol, Skalbmierz, Rymanów, Skala, Baranów Sandomierski, Zawichost, Osiek, Bodzentyn, Stomniki, Kunów, Biecz

Badając zależność pomiędzy wielkością miasta a stopniem starości stwierdzono, że najwyższym poziomem starości w 1988 r. charakteryzowały się jednostki z kategorii miast bardzo małych, położone głównie w północnej części analizowanego obszaru (tab. 1). Stosunkowo duży udział najmniejszych jednostek wystąpił także w przedziale o niskich wartościach wskaźnika obciążenia. Większość z nich była położona we wschodniej części makroregionu. Ośrodki małe były zróżnicowane pod względem poziomu zaawansowania starości, z tym że bardzo wysoki poziom starości reprezentowały jedynie dwie jednostki: Suchedniów i Wieliczka. Ośrodki reprezentujące bardzo niski poziom starości były położone

głównie na wschodzie, natomiast wykazujące niski poziom – na zachodzie makroregionu. Miasta średniomałe wykazały największą koncentrację w grupie jednostek o niskim poziomie starości. W kategorii miast średniodużych nie zaobserwowano bardzo wysokiego stopnia starości, natomiast wśród miast dużych jedynie Kraków charakteryzował się bardzo wysokim poziomem starości.

Tabela. 2. Struktura wielkości miast makroregionu w zależności od poziomu starości w 1996 r.

Kategoria miast	Poziom starości ludności (wartość wskaźnika obciążenia)			
	bardzo niski (poniżej 0,36)	niski (0,36–0,46)	wysoki (0,47–0,60)	bardzo wysoki (powyżej 0,60)
duże (pow. 100 tys.)	–	Tarnów, Rzeszów	Kielce	Kraków
średnioduże (50–100 tys.)	Mielec, Stalowa Wola, Tarnobrzeg	Nowy Sącz	Starachowice, Ostrowiec Świętokrzyski, Przemyśl,	Skarżysko-Kamienna
średniomałe (20–50 tys.)	Nowy Targ, Dębica	Skawina, Sandomierz, Jarosław, Jasło, Bochnia, Krosno, Końskie, Gorlice, Sanok	–	Zakopane
małe (5–20 tys.)	Brzesko, Radymno, Lesko, Sędziszów Małopolski, Leżajsk, Nisko, Limanowa, Dąbrowa Tarnowska, Janów Lubelski, Staszów, Dobczyce, Ropczyce, Ustrzyki Dolne, Lubaczów, Kolbuszowa, Nowa Sarzyna, Ożarów, Połaniec	Tuchów, Busko-Zdrój, Myślenice, Płoszowice, Piwniczna, Mszana Dolna, Włoszczowa, Stąporków, Sułkowice, Brzozów, Strzyżów, Pińczów, Stary Sącz, Przeworsk, Nowa Dęba	Opatów, Rabka, Kazimierza Wielka, Krynica, Dynów, Rudnik, Jędrzejów, Miechów, Jedlicze, Szczawnica, Łańcut, Niepołomice, Grybów, Muszyna	Sędziszów, Suchedniów, Wieliczka, Krzeszowice
bardzo małe (poniżej 5 tys.)	Sokołów Małopolski, Radomyśl Wielki, Dukla, Sieniawa, Kańczuga	Pilzno, Białowa, Nowy Wiśnicz, Żabno, Jordaków, Głogów Małopolski, Oleśzyce, Chęciny, Cieszanów	Słomniki, Tycczyn, Zagórz, Ulanów, Iwoniecz-Zdrój, Małogoszcz	Wąchock, Ćmielów, Działoszyce, Baranów Sandomierski, Annopol, Osiek, Narol, Skalmierz, Kunów, Biecz, Zawichost, Alwernia, Bodzentyn, Rymanów, Skala, Chmielnik

W 1996 r. nadal jednostkami o najwyższym udziale społeczności zaawansowanej pod względem starości były miasta liczące poniżej 5 tysięcy mieszkańców, położone głównie na obszarach województw: kieleckiego i tarnobrzemeskiego (tab. 2). Podobnie jak w poprzednim

okresie, największy udział jednostek o wartościach wskaźnika obciążenia poniżej średniej (0,47) zanotowano wśród miast małych i średniomałych. Rozkład miast w kategorii 50–100 tys. mieszkańców był równomierny względem przedziałów wartości wskaźnika, natomiast żadne z ośrodków liczących powyżej 100 tysięcy mieszkańców nie zanotowało bardzo niskiego poziomu starości.

W okresie 1988–1996 w kategorii miast średniomałych, średni dużych i dużych nie zaobserwowano spadku dynamiki starzenia się (tab. 3). Ponadto wśród miast dużych nie

Tabela 3. Struktura wielkości miast w zależności od dynamiki procesu starzenia się w okresie 1988–1996

Kategoria miast	Dynamika procesu starzenia się (zmiana wartości wskaźnika obciążenia)				
	spadek / stagnacja (<0,00)	bardzo niski wzrost (0,01–0,06)	niski wzrost (0,07–0,10)	wysoki wzrost (0,11–0,16)	bardzo wysoki wzrost (pow. 0,16)
duże (pow. 100 tys.)			Tarnów	Kielce, Rzeszów	Kraków
średni duże (50–100 tys.)		Przemyśl	Tarnobrzeg, Nowy Sącz,	Skarżysko-Kamienna, Starachowice, Mielec, Ostrowiec Świętokrzyski, Stalowa Wola	
średni małe (20–50 tys.)		Sanok	Nowy Targ, Gorlice, Jasło, Krosno, Bochnia, Dębica, Jarosław, Zakopane	Skawina, Końskie, Sandomierz	
małe (5–20 tys.)	Połaniec, Nisko, Janów Lubelski, Przeworsk,	Sulkowice, Włoszczowa, Stary Sącz, Muszyna, Jedlicze, Piwniczna, Staszów, Niepołomice, Kolbuszowa, Ropczyce, Ożarów, Lubaczów, Dobczyce, Radymno	Dynów, Łańcut, Pińczów, Ustrzyki Dolne, Kazimierza Wielka, Brzesko, Proszowice, Szczawnica, Limanowa, Miechów, Dąbrowa Tarnowska, Rudnik Łezajsk, Mszana Dolna	Nowa Dęba, Jędrzejów, Myślenice, Opatów, Lesko, Busko-Zdrój, Rabka, Grybów, Krynica, Brzozów, Stąporków, Tuchów, Suchedniów, Nowa Sarzyna, Sędziszów Małopolski, Strzyżów, Wieliczka	Sędziszów, Krzeszowice,
bardzo małe (poniżej 5 tys.)	Radomyśl Wielki, Sieniawa	Ślöniki, Zagórz, Jordanów, Sokółów Małopolski, Błażowa, Głogów Małopolski, Skala, Rymaków, Oleszyce, Kańczuga, Chęciny, Dukla, Cieszanów, Radomyśl Wielki	Nowy Wiśnicz, Tyczyn, Ćmielów, Ulanów, Żabno, Pilzno,	Wąchock, Iwonicz-Zdrój, Skalbierz, Bodzentyn, Narol, Zawichost	Annopol, Alwernia, Małogoszcz, Kunów, Osiek, Baranów Sandomierski, Biecz, Chmielnik, działoszyce

wystąpiły jednostki o bardzo niskim wzroście. Największym udziałem jednostek o bardzo wysokiej dynamice starzenia się charakteryzowały się ośrodki bardzo małe znajdujące się w większości w północnej części makroregionu. Ponadto bardzo wysoki wzrost zanotowały jedynie dwa ośrodki małe oraz, wśród miast dużych, Kraków. Największy udział jednostek o wysokiej dynamice procesu starzenia się wystąpił w grupie małych i średnioludźkich miast. Małe miasta również charakteryzowały się dużym udziałem jednostek o niskim i bardzo niskim wzroście dynamiki, lecz nie wykazywały koncentracji przestrzennej. Większość ośrodków bardzo małych o bardzo niskiej dynamice sytuowała się w południowo-wschodniej części badanego obszaru. Natomiast większość jednostek w grupie miast średnioludźkich mieściła się w przedziale niskiego wzrostu wartości wskaźnika obciążenia i była rozmieszczona w południowej części makroregionu.

Obliczony współczynnik korelacji pomiędzy liczbą ludności a wartością wskaźnika obciążenia w miastach makroregionu w 1988 r. wynosił 0,058, co wskazuje na minimalną zależność pomiędzy analizowanymi cechami. W 1996 r. wartość współczynnika korelacji dla wyżej wymienionych cech nieco wzrosła do 0,088, co nadal świadczy o bardzo niskiej korelacji dodatniej. Również bardzo niska korelacja wystąpiła pomiędzy wielkością zaludnienia poszczególnych ośrodków a wzrostem wartości wskaźnika obciążenia w okresie 1988–1996 (współczynnik korelacji 0,091). Generalnie można stwierdzić, że w badanym okresie nie zaznaczyła się istotna zależność pomiędzy wielkością ośrodka a stopniem i procesem starzenia się ludności.

Wnioski

W latach 1988 i 1996 najniższym poziomem starości wśród miast makroregionu południowo-wschodniego mierzonego wskaźnikiem obciążenia ludności młodej ludnością najstarszą charakteryzowały się ośrodki małe położone głównie we wschodniej części badanego obszaru. Natomiast najbardziej zaawansowaną pod względem starości demograficznej społeczność posiadały ośrodki liczące poniżej 5 tys. mieszkańców, położone w północnej części makroregionu.

Badając zmiany wartości wskaźnika obciążenia w okresie 1988–1996 w większości analizowanych miast stwierdzono nasilenie zjawiska starzenia się ludności. Najbardziej proces ten zaznaczył się w małych miastach województwa krakowskiego, kieleckiego i tarnobrzckiego. Wysoka dynamika wzrostu wystąpiła w największych miastach makroregionu (Krakowie, Kielcach i Rzeszowie).

Podsumowując należy stwierdzić, że w miastach makroregionu południowo-wschodniego nie istnieje bezpośrednia zależność pomiędzy wielkością ośrodka a poziomem starości bądź dynamiką procesu starzenia się ludności. Zróżnicowanie analizowanego zjawiska jest raczej wynikiem dysproporcji w natężeniu urodzeń i ruchu wędrówkowego ludności na badanym obszarze.

Literatura

- Beaujeu-Garnier J., 1965, *Trois milliards d'hommes*, Librairie Hachette, Paris
Clark J.L., 1965, *Population geography*, Pergamon Press, Oxford

- Długosz Z., 1996a, *Województwa Małopolski w świetle dynamiki starzenia się ludności*, [w:] *Małopolska – regionalna wspólnota interesów*, Wyższa Szkoła Biznesu, Nowy Sącz
- Długosz Z., 1996b, *Zróżnicowanie struktury wieku na świecie a metody jej klasyfikacji*, „Przegl. Geogr.” 68, z. 1–2
- Długosz Z., 1997, *Stan i dynamika starzenia się ludności Polski*, „Czasopismo Geograficzne” t. 68, z. 2
- Długosz Z., 1998a, *Próba określenia zmian starości demograficznej Polski w ujęciu przestrzennym*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 3
- Długosz Z., 1998b, *Zmiany przestrzenne w tempie starzenia się ludności Polski w latach 1986–1995*, Zeszyty Naukowe WSIZ, nr 4
- Długosz Z., Kurek S., 1997, *Aging of the populations of large Polish cities versus age patterns in other settlement units*, [w:] *Population changes in urban regions of the East-Central Europe in the conditions of their socio-economic transformations*, „Studia i Materiały”, nr 4, Łódź
- Długosz Z., Rachwał T., 1998, *Poziom i dynamika starzenia się ludności w województwie krakowskim w latach 1988–1996*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP, z. 198, Prace Geograficzne XVII, Kraków
- Jagielski A., 1977, *Geografia ludności*, PWN, Warszawa
- Jelonek A., 1958, *Zmiany w strukturze płci i wieku ludności w Polsce w latach 1946–1950*, „Przegl. Geogr.” 30, z. 3
- Kurek S., 1998, *Dynamika starzenia się ludności Europy w latach 1980–1996*, Zeszyty Naukowe WSIZ, nr 5
- Rajman J., 1980, *Proces starzenia się ludności w makroregionie południowo-wschodnim i jego społeczno-ekonomiczne konsekwencje (1980–1990)*, Raporty i Opinie, z. 8, PAN, Kraków
- Rola-Kunach S., 1995, *Procesy demograficzne na obszarach wiejskich*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 10
- Rosset E., 1959, *Proces starzenia się ludności*, Studium Demograficzne, PWG, Warszawa
- Rosset E., 1962, *Perspektywy demograficzne Polski*, PWE, Warszawa
- Rosset E., 1967, *Ludzie starzy*, Studium Demograficzne, PWE, Warszawa
- Rosset E., 1975, *Demografia Polski*, PWN, Warszawa

ŚLAWOMIR KUREK

The process of population aging in towns of south-eastern Poland region

The paper aimed at presentation of level and dynamics of population aging in towns of south-eastern Poland in the light of selected parameters. An attempt was made to demonstrate the dependence of the size of the town upon the level of aging and dynamics of the process. Investigating the changes of burden rates in 1988–1996 it was proved that in most of analysed towns the aging level recorded a significant increase. It was stated that in towns of south-eastern Poland there was no direct correlation between the size of the unit and the aging level or dynamics of the process.

RADOSŁAW ULISZAK

Poziom wykształcenia ludności rolniczej w gminach Polski południowo-wschodniej

Dyskusja nad sposobami restrukturyzacji polskiego rolnictwa toczy się w Polsce od dawna, a ogólnie jej konkluzję można ująć w stwierdzeniu, że ten dział krajowej gospodarki wymaga głębokich zmian zarówno w odniesieniu do struktury technicznej, jak i społecznej rolnictwa. Na potrzebę dokonania zasadniczych zmian wskazują nie tylko porównania międzynarodowe wykazujące ogromny dystans dzielący polskie rolnictwo od dobrze rozwiniętych państw Zachodu, ale także jego zapóźnienie w stosunku do innych sfer naszej gospodarki, powodujące, że rolnictwo staje się poważnym hamulcem wzrostu gospodarczego kraju. Tego typu refleksje przeważają w opracowaniach ekonomistów rolnych i geografów nie tylko z lat ostatnich, ale również z wcześniejszych okresów. Mają one swoje źródło przede wszystkim w istniejącej od dawna stagnacji struktury naszego rolnictwa, z którą wiążą się inne jego cechy, takie jak niska wydajność pracy i kapitału, niska towarowość, słaba jakość uzyskiwanej produkcji czy zacofanie techniczno-organizacyjne gospodarstw.

Wykształcenie rolnika i jego wiek odgrywają dużą rolę w przyswajaniu innowacji w gospodarstwie (Gałczyńska 1998), a także wprowadzaniu alternatywnych źródeł zasilania gospodarstwa rodzinnego. Geografowie ekonomiczni i ekonomiści wskazują na pozytywną zależność pomiędzy wykształceniem rolników a osiąganymi przez nich wynikami produkcyjnymi. W przypadku gospodarstw rodzinnych istotne jest też wykształcenie osób wspólnie w nim zamieszkujących, w praktyce wspólnie prowadzących gospodarstwo.

Celem niniejszego artykułu było wskazanie gmin lub regionów w Polsce południowo-wschodniej, w których udział ludności legitymującej się wykształceniem ogólnym jest wyższy od przeciętnego. Gminy te stanowią potencjalne centra wzmożonej aktywności ekonomicznej i łatwiejszych przekształceń struktury dochodów ludności związanej do tej pory z działkami i gospodarstwami rolnymi.

W badaniach oparto się na danych Powszechnego Spisu Rolnego, który odbył się w 1996 roku oraz Banku Danych Lokalnych GUS. W tabelach i na kartogramach zaprezentowano obliczenia w odniesieniu do obowiązującego wtedy podziału administracyjnego (województwa: bielskie, krakowskie, krośnieńskie, nowosądeckie, przemyskie, tarnowskie, rzeszowskie). Zgodnie z delimitacją stosowaną w materiałach spisowych osobno traktowane są gminy miejskie i miejskie części jednostek miejsko-gminnych (określane dalej jako miasta lub gminy miejskie), a osobno gminy wiejskie i wiejskie części jednostek miejsko-gminnych (określane dalej jako wsie lub gminy wiejskie).

W celu określenia poziomu wykształcenia ludności, która zamieszkiwała gospodarstwa rolne w 1996 roku, przebadano udział osób z wykształceniem wyższym, średnim (zawodowym lub ogólnokształcącym) oraz bez ukończonego wykształcenia podstawowego. Wzięto pod uwagę najbardziej szczegółowe dane z obszaru gmin, dotyczące ludności zamieszkującej w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego lub działki rolnej. Przy obliczaniu udziału ludności według poziomu wykształcenia wzięto pod uwagę osoby w wieku 15 lat i więcej (urodzone przed 13 czerwca 1981 roku).

Wykształcenie ludności rolniczej w Polsce

Jak powszechnie wiadomo, zdecydowana większość osób zamieszkujących obszary wiejskie w Polsce, a w ich obrębie – gospodarstwa rolne, posiadała jedynie wykształcenie podstawowe. Dotyczyło to, zależnie od regionu, od 0,0% (niedawno utworzone miasto Borne Sulinowo w woj. koszalińskim z ludnością, która napłynęła tam po likwidacji garnizonu radzieckiego) do 68,1% (gmina Szaflary w woj. nowosądeckim) mieszkańców gospodarstw rolnych. Średnio w kraju wykształcenie podstawowe posiadało 44,3% mieszkańców gospodarstw rolnych (tab. 1). Lepiej wykształceni byli mieszkający z właścicielem działki rolnej, udział osób z wykształceniem podstawowym wynosił średnio 34,1%. Liczba ta w zależności od regionu mogła przyjąć wartości od 0,0% (miasto Borne Sulinowo w woj. koszalińskim) do 63,8% (gmina Górzno w woj. toruńskim).

Wyższy (ponadpodstawowy) poziom edukacji obejmował od 100% (miasto Borne Sulinowo) do 22,96% (Turośl w woj. łomżyńskim) osób zamieszkujących z właścicielami gospodarstw indywidualnych. Średnio w kraju osoby z wykształceniem wyższym od podstawowego stanowiły 48,2%. Wśród zamieszkujących działki było to odpowiednio od 100% (miasto Borne Sulinowo) do 7,5% (Jedwabne w woj. łomżyńskim). Dla całej Polski wartość ta wynosiła 59,47%.

Wykształcenie ludności rolniczej w Polsce południowo-wschodniej

W południowo-wschodniej Polsce sytuacja była podobna tylko w grupie ludności z wykształceniem ponadpodstawowym, zamieszkującej gospodarstwa rolne. Znacznie większy był udział tej ludności zamieszkującej działki rolne, bo aż 6,4% powyżej średniego udziału w Polsce. Jednak ludność zamieszkująca wraz z właścicielem działki rolnej związana była przede wszystkim z pozarolnym rynkiem pracy. Związki te powodowały w przeszłości konieczność podnoszenia kwalifikacji zawodowych. Z tych powodów w regionach południowo-wschodniej Polski, szczególnie w województwie rzeszowskim, bielskim, tarnowskim, notowano wysoki udział ludności z wykształceniem ponadpodstawowym.

Tabela 1. Poziom wykształcenia ludności w wieku 15 lat i więcej

	Liczba ludności w wieku 15 lat i więcej zamieszkałej w gosp. rolnych lub działkach	Według poziomu wykształcenia									
		wyższe		średnie		zasadnicze zawodowe		podstawowe		podstawowe niepełne lub bez wykształcenia	
		liczba osób	udział [%]	liczba osób	udział [%]	liczba osób	udział [%]	liczba osób	udział [%]	liczba osób	udział [%]
Polska	8858284	251130	2,83	1647885	18,60	2522240	28,47	3660094	41,32	636243	7,18
Polska pd.-wsch.	1971587	57590	2,92	375105	19,03	619707	31,43	781324	39,63	102185	5,18
bielskie	301408	10161	3,37	61123	20,28	104476	34,66	109488	36,33	11506	3,82
krakowskie	274532	7837	2,85	50177	18,28	93445	34,04	106212	38,69	12889	4,69
krośnieńskie	248497	8437	3,40	50230	20,21	73969	29,77	96479	38,83	13199	5,31
nowosądeckie	321565	7552	2,35	54213	16,86	95500	29,70	140025	43,54	18609	5,79
przemyskie	186887	4420	2,37	35727	19,12	51355	27,48	78825	42,18	13276	7,10
rzeszowskie	332432	12224	3,68	69289	20,84	98856	29,74	126699	38,11	18862	5,67
tarnowskie	306266	6959	2,27	54346	17,74	102106	33,34	123596	40,36	13844	4,52

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów Powszechnego Spisu Rolnego 1996, GUS, Warszawa 1996

LUDNOŚĆ Z WYKSZTAŁCENIEM WYŻSZYM

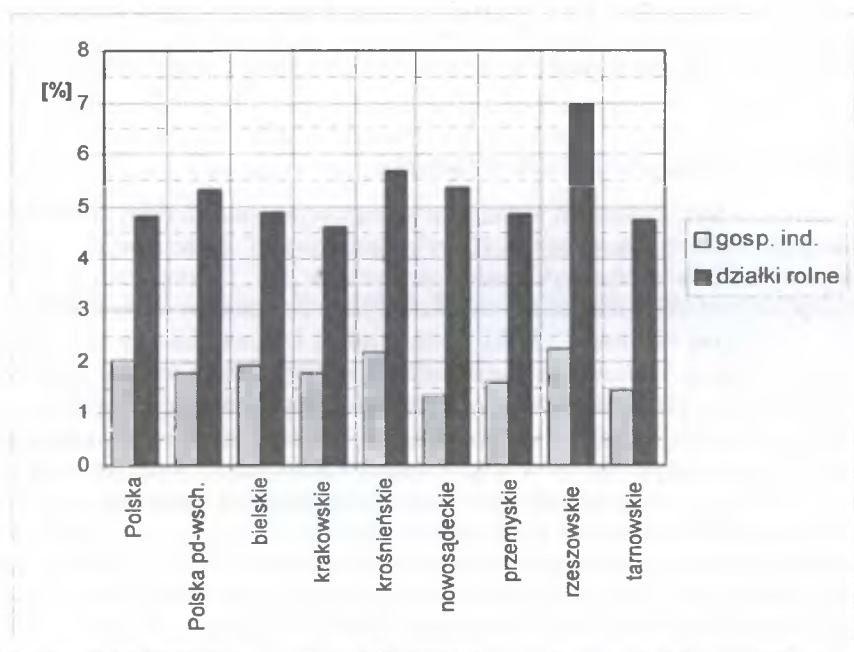
Ludność w wykształceniu wyższym postrzegana jest jako bardziej otwarta na zmiany i posiadająca większe potencjalne możliwości dostosowania się do nowych warunków gospodarowania. Udział osób z wykształceniem wyższym (tab. 1) wśród ludności zamieszkującej gospodarstwa indywidualne lub działki w Polsce południowo-wschodniej (2,92%) był większy od średniej krajowej (2,83%). Ponad średnią krajową znalazły się województwa: bielskie, krakowskie, krośnieńskie, rzeszowskie. Pozytywny obraz regionu wynikał głównie z udziału osób z wykształceniem wyższym zamieszkujących działki rolne (tab. 2). Grupa ta wyraźnie dominowała w kraju, a jeszcze wyraźniej w omawianych województwach. Szczególnie silnie zaznaczyło się to w województwie rzeszowskim, gdzie różnica pomiędzy udziałem ludności z wyższym wykształceniem zamieszkałych w gospodarstwach a zamieszkałych na działkach wynosiła aż 4,73% (ryc. 1).

Udział ludności z wykształceniem wyższym zawierał się w przedziale od 0,38% w gminie Szaflary (15 osób) do 16,43% w miejskiej gminie Rzeszów (2529 osób). Tylko 134 gminy (34%) miały wartości większe od średniej dla regionu. W grupie tej najwięcej gmin znalazło się w województwie bielskim; stanowiły one 26% takich gmin w regionie i była to jednocześnie ponad połowa gmin województwa bielskiego (tab. 3). Najmniej liczne w regionie były w tej grupie gminy województwa tarnowskiego (tylko 12).

Tabela 2. Udział osób z wykształceniem wyższym zamieszkujących działki i gospodarstwa indywidualne w województwach Polski południowo-wschodniej

	Udział ludności z wykształceniem wyższym w ogólnej ludności zamieszkałej w gosp. ind. [%]	Udział ludności z wykształceniem wyższym w ogólnej ludności zamieszkałej z użytkownikiem działki rolnej [%]	Udział ludności z wykształceniem wyższym w ogólnej ludności zamieszkałej z użytkownikiem działki rolnej lub gosp. ind. [%]
Polska	2,01	4,82	2,83
Polska pd.-wsch.	1,76	5,31	2,92
bielskie	1,93	4,89	3,37
krakowskie	1,77	4,58	2,85
krośnińskie	2,19	5,68	3,40
nowosądeckie	1,33	5,34	2,35
przemyskie	1,58	4,86	2,37
rzeszowskie	2,23	6,96	3,68
tarnowskie	1,44	4,76	2,27

Źródło: jak w tabeli 1

Ryc. 1. Udział osób z wykształceniem wyższym zamieszkujących działki i gospodarstwa indywidualne w województwach Polski południowo-wschodniej

Źródło: jak w tabeli 1

Tabela 3. Gminy wg udziału ludności z wykształceniem wyższym zamieszkującej gospodarstwa indywidualne lub działki rolne w zależności od średniej dla regionu

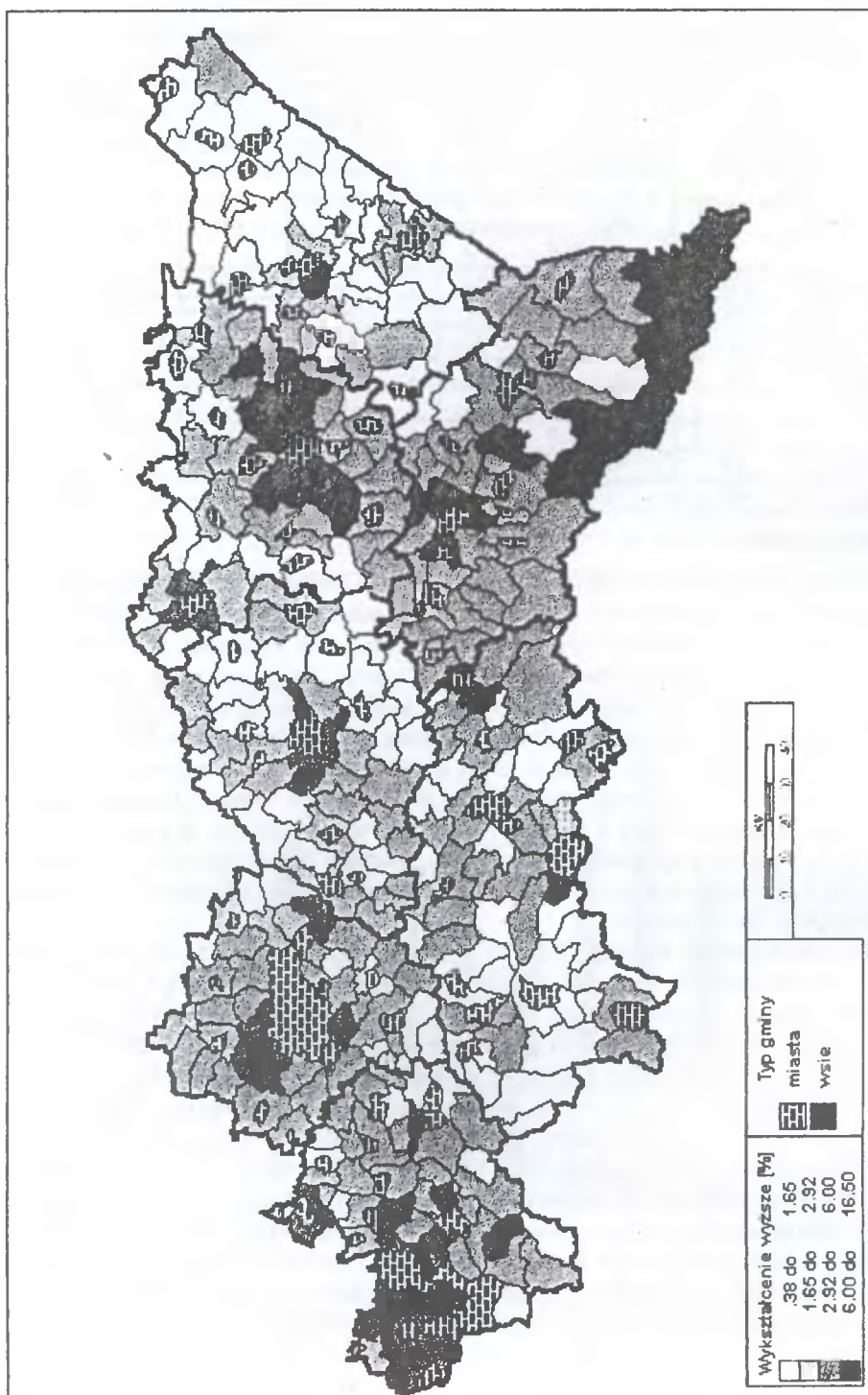
	Liczba gmin z udziałem większym od średniej dla regionu	Udział gmin z udziałem większym od średniej w regionie [%]	Udział gmin z udziałem większym od średniej w ogóle gmin województwa [%]	Liczba gmin z udziałem mniejszym od średniej dla regionu	Udział gmin z udziałem mniejszym od średniej w regionie [%]	Udział gmin z udziałem mniejszym od średniej w ogóle gmin województwa [%]
Polska pd.-wsch.	134	100	34	258	100	66
bielskie	35	26	51	34	13	49
krakowskie	18	13	36	32	12	64
krośnieńskie	20	15	38	33	13	62
nowosądeckie	15	11	24	48	19	76
przemyskie	12	9	26	34	13	74
rzeszowskie	22	16	39	34	13	61
tarnowskie	12	9	22	43	17	78

Źródło: jak w tabeli 1

W przestrzennym rozmieszczeniu (ryc. 2) gmin wiejskich posiadających wartości wyższe od średniej krajowej można wyróżnić trzy grupy: w pierwszej znalazły się gminy skupiające się najczęściej w bezpośrednim sąsiedztwie miast. Były to niektóre gminy sąsiadujące z miastami wojewódzkimi: Krakowem, Bielskiem-Białą, Tarnowem, Krosnem. Druga grupa to gminy sąsiadujące z niektórymi mniejszymi miastami, często były to wiejskie części gmin miejsko-wiejskich. Znalazła się tu część gmin sąsiadujących z takimi miastami, jak: Mielec, Gorlice, Łańcut, Sucha Beskidzka. Trzecia, najmniej liczna grupa, to gminy wiejskie nie sąsiadujące z miastami. Tu znalazły się południowo-wschodnie gminy województwa krośnieńskiego: Cisna, Komańcza, Lutowska oraz Chybie, Węgierska Górka w bielskim i Żołnia w rzeszowskim. Na 46 gmin wiejskich, w których udział ludności z wykształceniem wyższym, związanej z gospodarstwami indywidualnymi lub działkami rolnymi był duży, tylko sześć gmin nie sąsiadowało z miastami. Ich związek z miastami był więc bardzo wyraźny.

Niemal we wszystkich miastach ludności z wykształceniem wyższym było więcej niż średnio w regionie, wyjątek stanowiły Sulkowice (krakowskie) z wartością 2,56% i Piwniczna (nowosądeckie), gdzie udział ten wynosił 2,75%. W najwyższym, wyróżnionym na mapie (ryc. 2) przedziale wartości (powyżej 6% ludności z wyższym wykształceniem) znalazły się tylko dwie gminy wiejskie (Jaworze i Wilkowice w województwie bielskim).

Polska południowo-wschodnia miała większy udział ludności z wykształceniem wyższym niż reszta Polski. Zwraca tu jednak uwagę fakt, że wyższa średnia regionu występowała wśród zamieszkujących działki rolne, a nie gospodarstwa rolne. W przypadku województwa nowosądeckiego udział ludności z wykształceniem wyższym wśród mieszkańców działek był czterokrotnie wyższy niż wśród mieszkańców gospodarstw. Byli to więc mieszkańcy ziem o małym znaczeniu dla rozwoju towarowego rolnictwa. Ponadto byli to przede wszystkim mieszkańcy gospodarstw znajdujących się na terenach miast. Można przypuszczać, że są oni związani raczej z pozarolnymi źródłami utrzymania.

Ryc. 2. Udział osób z wykształceniem średnim zamieszkujących działki i gospodarstwa indywidualne w gminach województw Polski południowo-wschodniej

Źródło: jak w tabeli I

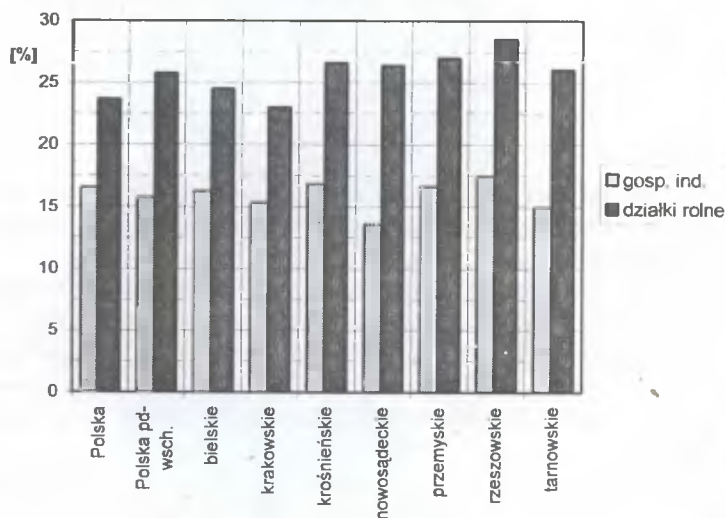
LUDNOŚĆ Z WYKSZTAŁCENIEM ŚREDNIM

Udział osób z wykształceniem średnim wśród ludności rolniczej w Polsce południowo-wschodniej był, podobnie jak w przypadku osób z wykształceniem wyższym, nieco wyższy od średniej krajowej (tab. 4, ryc. 3).

Tabela 4. Udział osób z wykształceniem średnim zamieszkujących działki i gospodarstwa indywidualne w województwach Polski południowo-wschodniej

	Udział ludności z wykształceniem średnim w ogóle ludności zamieszkałej w gosp. ind. [%]	Udział ludności z wykształceniem średnim w ogóle ludności zamieszkałej z użytkownikiem działki rolnej [%]	Udział ludności z wykształceniem średnim w ogóle ludności zamieszkałej z użytkownikiem działki rolnej lub gosp. ind. [%]
Polska	16,51	23,65	18,60
Polska pd.-wsch.	15,75	25,78	19,03
bielskie	16,24	24,52	20,28
krakowskie	15,34	22,98	18,28
krośnieńskie	16,84	26,60	20,21
nowosądeckie	13,59	26,40	16,86
przemyskie	16,63	26,99	19,12
rzeszowskie	17,45	28,54	20,84
tarnowskie	14,97	26,05	17,74

Źródło: jak w tabeli 1

Ryc. 3. Udział osób z wykształceniem średnim zamieszkujących działki i gospodarstwa indywidualne w województwach Polski południowo-wschodniej

Źródło: jak w tabeli 1

Udział ludności z wykształceniem średnim wśród mieszkańców gospodarstw indywidualnych (15,75%) był mniejszy od średniej krajowej (16,51%). Podobnie jak w przypadku wykształcenia wyższego, to ludność zamieszkująca działki rolne wpływała na korzystny obraz Polski południowo-wschodniej. Średnio w Polsce działki rolne zamieszkiwało 23,65% osób z wykształceniem średnim, a w regionie takie osoby stanowiły 25,78%. Różnica pomiędzy działkami a gospodarstwami szczególnie zaznacza się w województwie rzeszowskim, gdzie udział ludności z wykształceniem średnim był 11,09% większy wśród mieszkańców działek rolnych niż wśród mieszkańców gospodarstw indywidualnych.

Tabela 5. Gminy wg udziału ludności z wykształceniem średnim zamieszkującej gospodarstwa rolne lub działki rolne w zależności od średniej dla regionu

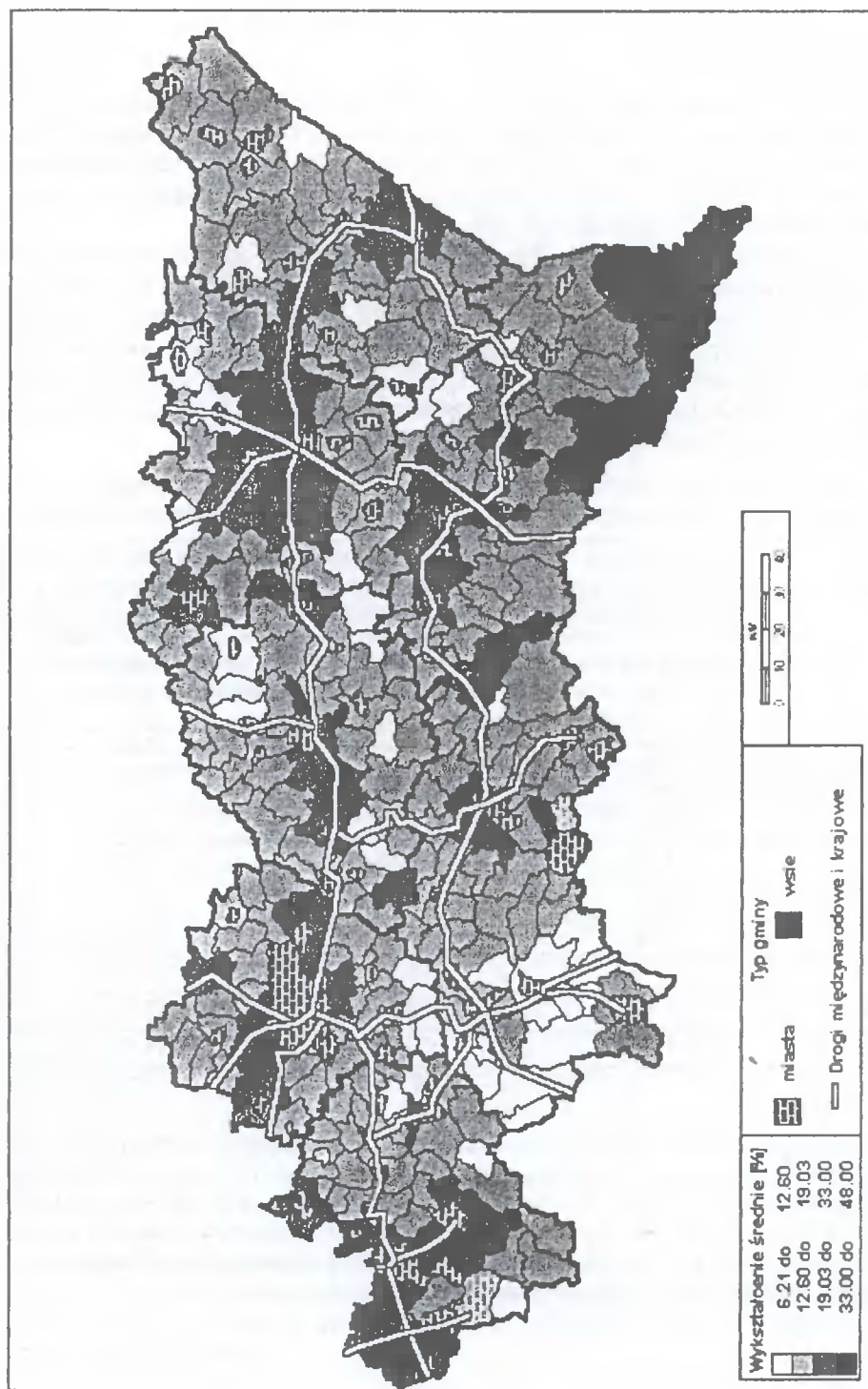
	Liczba gmin z udziałem większym od średniej dla regionu	Udział gmin z udziałem większym od średniej w regionie [%]	Udział gmin z udziałem większym od średniej w ogóle gmin województwa [%]	Liczba gmin z udziałem mniejszym od średniej dla regionu	Udział gmin z udziałem mniejszym od średniej w regionie [%]	Udział gmin z udziałem mniejszym od średniej w ogóle gmin województwa [%]
Polska pd.-wsch.	165	100	42	227	100	58
bielskie	38	23	55	31	14	45
krakowskie	21	13	42	29	13	58
krośnieńskie	26	16	49	27	12	51
nowosądeckie	18	11	29	45	20	71
przemyskie	18	11	39	28	12	61
rzeszowskie	26	16	46	30	13	54
tarnowskie	18	11	133	37	16	67

Źródło: jak w tabeli 1

Najmniejszy udział ludności z wykształceniem średnim miała gmina Szaflary, bo tylko 6,21% (245 osób), a największą wartość 47,14% (495 osób) wskaźnik ten osiągnął w mieście Lesko (woj. krośnieńskie).

Tylko 42% gmin w regionie miało udziały ludności z wykształceniem średnim, mieszkającej w gospodarstwach indywidualnych lub działkach rolnych, większe od średniej dla regionu. Wyraźnie zaznaczył się udział gmin województwa bielskiego (38 gmin), które stanowiły 23% gmin regionu (tab. 5). Również udziały powyżej średniej miały prawie wszystkie miasta, z wyjątkiem Wisły i Zatoru w województwie bielskim oraz Piwnicznej w województwie nowosądeckim.

Gminy wiejskie o średniej wyższej niż średnia regionalna skupiały się najczęściej w bezpośrednim sąsiedztwie miast. Często były to części jednostek miejsko-wiejskich. Wyjątek stanowiły południowo-wschodnie gminy województwa krośnieńskiego (Cisna, Czarna, Komańcza, Lutowska) oraz pojedyncze gminy w innych województwach: Chybie w województwie bielskim, Orły w przemyskim, Rakszawa w rzeszowskim oraz Dębno, Trzciana i Żegocina w tarnowskim. W sumie więc gmin nie sąsiadujących bezpośrednio z miastami było tylko 10, a pozostałych 68 z miastami sąsiadowało (ryc. 4).

Ryc. 4. Udział osób z wykształceniem średnim zamieszkujących działki i gospodarstwa indywidualne w gminach województwa Polski południowo-wschodniej

LUDNOŚĆ Z WYKSZTAŁCENIEM PODSTAWOWYM NIEPEŁNYM LUB BEZ WYKSZTAŁCENIA

Trzecim analizowanym elementem wykształcenia ludności w Polsce południowo-wschodniej jest udział osób z wykształceniem podstawowym niepełnym lub bez wykształcenia. Omawiane województwa miały znacznie lepszą sytuację niż jest to średnio w Polsce. Wszystkie miały wartości mniejsze od średniej krajowej, zarówno jeśli chodzi o osoby zamieszkałe w gospodarstwach indywidualnych, jak i z właścicielami działek rolnych (tab. 6, ryc. 5).

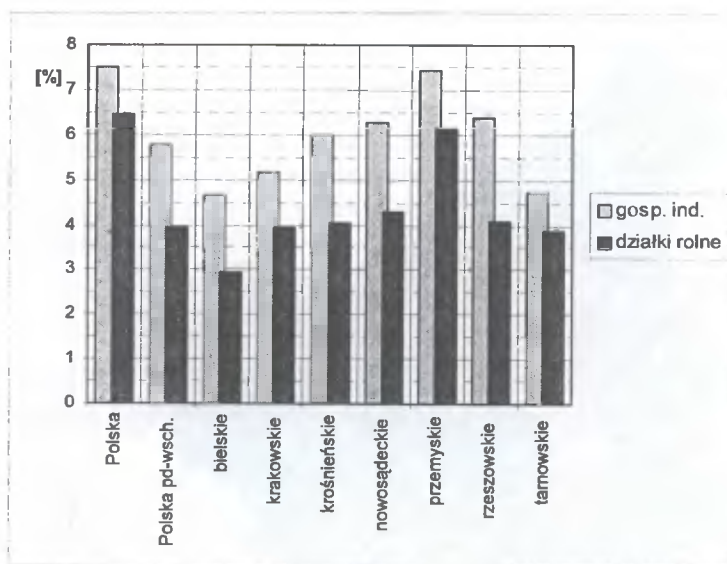
Udział ludności z wykształceniem podstawowym niepełnym lub bez wykształcenia zamieszkującej gospodarstwa indywidualne był o 1,69% niższy niż średnio w kraju. Najlepsza sytuacja była w województwach bielskim (4,66%) i tarnowskim (4,74%). Najgorzej było w województwie przemyskim, gdzie udział ludności z wykształceniem podstawowym niepełnym i bez wykształcenia wynosił 7,42% i był najbardziej zbliżony do średniej krajowej. Najmniejszy udział takich osób (0,27%) był w mieście Iwonicz Zdrój (2 osoby), niewiele bo. 15,18%, w Sieniawie w woj. przemyskim (449 osób).

Tabela 6. Udział osób z wykształceniem podstawowym niepełnym lub bez wykształcenia zamieszkujących działki i gospodarstwa indywidualne w województwach Polski południowo-wschodniej

	Udział ludności z wykształceniem podst. niepełnym i bez wyszkt. w ogóle ludności zamiesz- kałej w gosp. ind. [%]	Udział ludności z wykształceniem podst. niepełnym i bez wyszkt. w ogóle ludności zamiesz- kałej z użytkownikiem działki rolnej [%]	Udział ludności z wy- kształceniem podst. nie- pełnym i bez wyszkt. w ogóle ludności zamiesz- kałej z użytkownikiem działki rolnej lub gosp. ind. [%]
Polska	7,48	6,46	7,18
Polska pd.-wsch.	5,79	3,93	5,18
bielskie	4,66	2,93	3,92
krakowskie	5,16	3,95	4,96
krośnieńskie	5,98	4,04	5,31
nowosądeckie	6,29	4,30	5,79
przemyskie	7,42	6,12	7,10
rzeszowskie	6,38	4,08	5,76
tarnowskie	4,74	3,86	4,52

Źródło: jak w tabeli 1

Podsumowanie udziału ludności z wykształceniem podstawowym niepełnym lub bez wykształcenia dla gospodarstw indywidualnych i działek wskazuje na uprzywilejowaną pozycję całego regionu w stosunku do Polski. Ludność zamieszkująca działki rolne i w tym przypadku wykazuje lepszy poziom wykształcenia. Różnice pomiędzy działkami i gospodarstwami nie są jednak tak duże jak w przypadku wcześniej omawianych cech wykształcenia. Największa różnica jest w województwie nowosądeckim (1,99%).

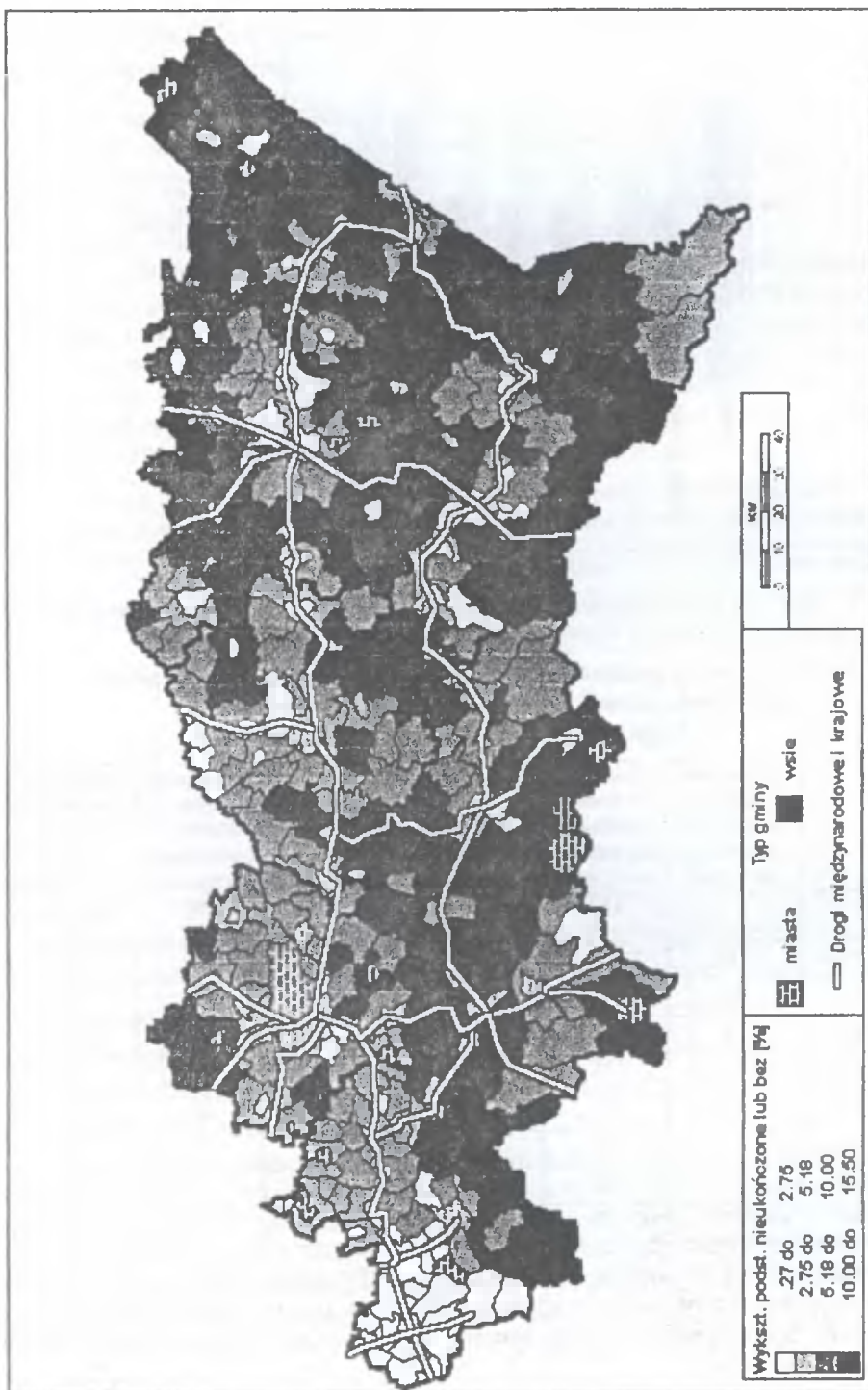

Ryc. 5. Udział osób z wykształceniem podstawowym niepełnym lub bez wykształcenia zamieszkujących działki i gospodarstwa indywidualne w województwach Polski południowo-wschodniej

Tabela 7. Gminy wg udziału ludności z wykształceniem podstawowym niepełnym lub bez wykształcenia zamieszkującej gospodarstwa indywidualne lub działki rolne w zależności od średniej dla regionu

	Liczba gmin z udziałem mniejszym od średniej dla regionu	Udział gmin z udziałem mniejszym od średniej w regionie [%]	Udział gmin z udziałem mniejszym od średniej w ogóle gmin województwa [%]	Liczba gmin z udziałem większym od średniej dla regionu	Udział gmin z udziałem większym od średniej w regionie [%]	Udział gmin z udziałem większym od średniej w ogóle gmin województwa [%]
Polska pd.-wsch.	218	100	56	174	100	44
bielskie	54	25	78	15	9	22
krakowskie	32	15	64	18	10	36
krośnieńskie	27	12	51	26	15	49
nowosądeckie	24	11	38	39	22	62
przemyskie	16	7	35	30	17	65
rzeszowskie	27	12	48	29	17	52
tarnowskie	38	17	69	17	10	31

Wartości większe od średniej regionalnej miały 174 gminy. Najwięcej takich gmin było w województwie nowosądeckim (39) i stanowiły one znaczny udział (22%) gmin regionu (tab. 7). Sporo takich gmin było również w województwie przemyskim (30 gmin) i rzeszowskim (29 gmin).

Ryc. 6. Udział osób z wykształceniem podstawowym niepełnym lub bez wykształcenia zamieszkujących działki i gospodarstwa indywidualne w gminach województw Polski południowo-wschodniej

Rozmieszczenie przestrzenne gmin z odsetkiem osób bez wykształcenia większym od średniej dla regionu (ryc. 6) było wyraźnie inne niż w przypadku dwóch poprzednio omawianych cech wykształcenia. Zaznaczało się „marginalne” położenie gmin, szczególnie tych o większym udziale osób bez wykształcenia podstawowego (powyżej 10%). W wielu przypadkach były to gminy położone na granicy województw z dala od głównych szlaków komunikacyjnych (dróg krajowych i międzynarodowych). Niektóre jednak bezpośrednio sąsiedowały z miastami, na przykład wiejskie gminy Dynów, Narol, Oleszyce, Sieniawa, Kościelisko. Z wyjątkiem Kościeliska (woj. nowosądeckie) były to gminy położone w woj. przemyskim.

Typologia gmin według wykształcenia ludności zamieszkującej z prowadzącymi gospodarstwa rolne lub działki rolne

Podsumowanie poziomu wykształcenia ludności związanej z rolnictwem w jednym wskaźniku pozwala wytypować gminy o potencjalnie większych możliwościach zmian, zmian skierowanych głównie w stronę wielofunkcyjnego rozwoju wsi i odejścia od utrzymywania się wyłącznie z rolnictwa. Lokalne zasoby i ludzie, którzy mogą do nich sięgnąć i je uruchomić, stanowią mogą wyznacznik potencjału poszczególnych gmin na drodze do odchodzenia od czysto rolniczej funkcji wsi i gospodarstw rolnych. Wychodząc z założenia, że ludność z wykształceniem wyższym i średnim może być potencjalnie bardziej skłonna do podejmowania działań związanych ze zmianą struktury swoich dochodów, a ludność bez wykształcenia podstawowego może być niezdolna do podejmowania takich działań, skonstruowano wskaźnik wykształcenia.

Przy konstruowaniu wskaźnika wzięto pod uwagę omawiane wcześniej udziały ludności z wykształceniem wyższym, średnim oraz z podstawowym niepełnym i bez wykształcenia w ogólnej liczbie osób w wieku powyżej 15 lat zamieszkujących gospodarstwa lub działki rolne. Za każdy punkt procentowy ludności z wykształceniem wyższym przyznano 10 punktów, analogicznie za wykształcenie średnie 5 punktów, a za podstawowe niepełne lub brak wykształcenia –5 punktów. Ilorazy zsumowano otrzymując dla każdej gminy syntetyczny wskaźnik wykształcenia k , wg wzoru:

$$k = 10w + 5s - 5b,$$

gdzie: w – procentowy udział ludności z wykształceniem wyższym zamieszkującej w gospodarstwach lub działkach rolnych;

s – procentowy udział ludności z wykształceniem średnim zamieszkującej w gospodarstwach lub działkach rolnych;

b – procentowy udział ludności z wykształceniem podstawowym niepełnym lub bez wykształcenia zamieszkującej w gospodarstwach lub działkach rolnych.

Tabela 8. Syntetyczny wskaźnik wykształcenia ludności zamieszkującej gospodarstwa indywidualne lub działki rolne

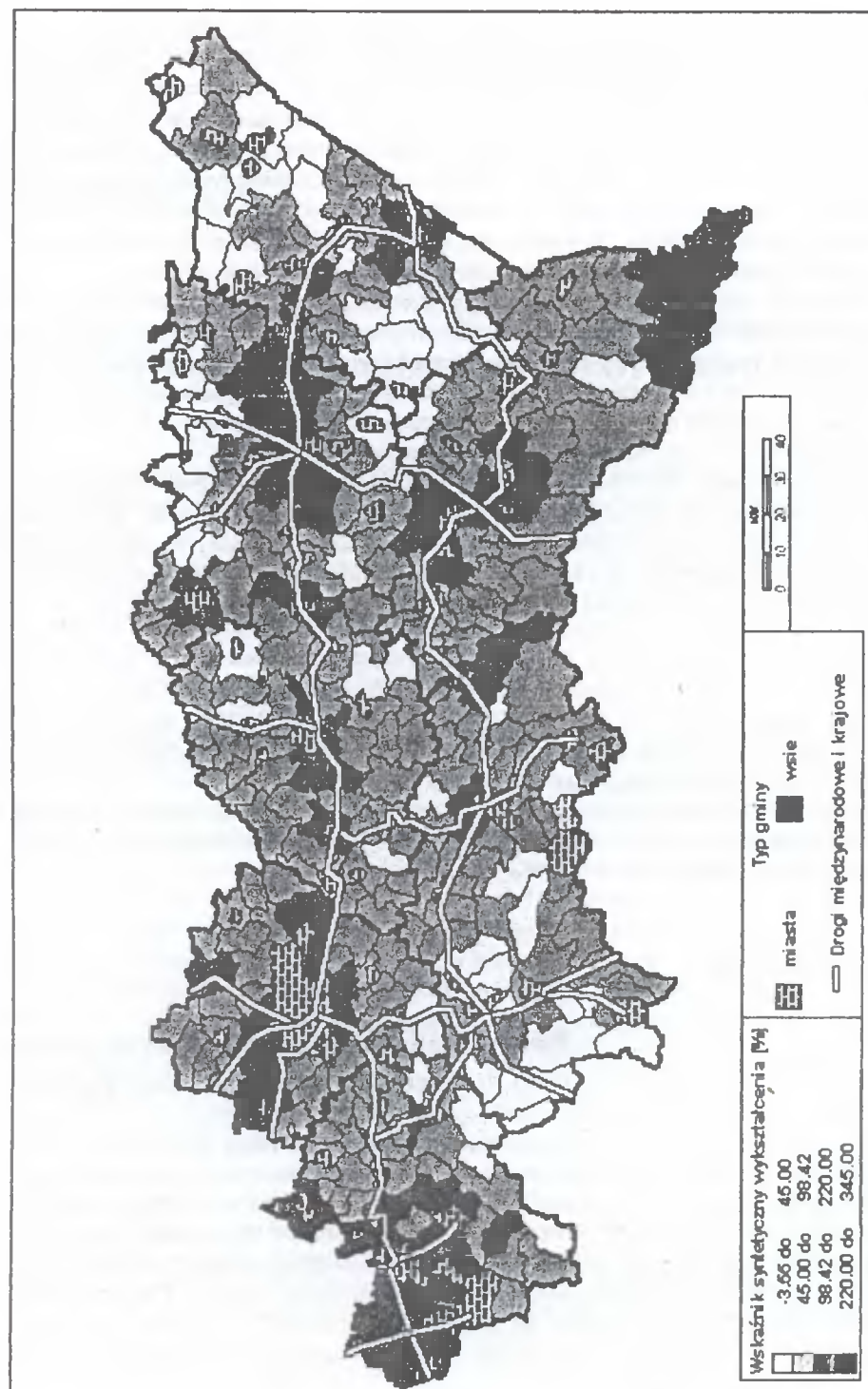
	Wskaźnik	Liczba gmin o wskaźniku większym od średniej regionu	Udział gmin o wskaźniku większym od średniej w ogóle gmin województwa [%]	Liczba gmin o wskaźniku mniejszym od średniej regionu	Udział gmin o wskaźniku mniejszym od średniej w ogóle gmin województwa [%]
Polska	85,45	—	—	—	—
Polska pd.-wsch.	98,42	156	40	236	60
bielskie	116,02	41	59	28	41
krakowskie	96,46	22	44	28	56
krośnieńskie	108,46	23	43	30	57
nowosądeckie	78,85	16	25	47	75
przemyskie	83,72	15	33	31	67
rzeszowskie	112,62	24	43	32	57
tarnowskie	88,84	15	27	40	73

Województwa Polski południowo-wschodniej miały wskaźnik wykształcenia większy niż cała Polska (tab. 8). W samym regionie województwa; nowosądeckie (78,85) i przemyskie (83,72) miały wartości wskaźnika niższe od całego kraju. Dodatkowo poniżej średniej wartości dla regionu znalazły się województwa tarnowskie i krakowskie. Tylko krośnieńskie, rzeszowskie i bielskie miały wartości większe niż omawiany region.

Można postawić tezę, że rolnictwo gmin tych dwóch województw, a więc bielskiego i rzeszowskiego, szybciej będzie zmieniać swoje oblicze. Sprzyjać temu może dodatkowo powołanie siedziby województwa podkarpackiego właśnie w Rzeszowie.

Gminy o wskaźniku większym od średniej dla regionu to głównie gminy miejskie. Wszystkich gmin o wskaźniku większym niż średnia dla regionu było 156, wśród nich 89 gmin miejskich – 57%. Znalazły się tu wszystkie miasta regionu z wyjątkiem Piwnicznej (ryc. 7). Gmin wiejskich w omawianej grupie było tylko 67. Skupiały się one w bezpośrednim sąsiedztwie miast wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych (krajowa droga numer 4 i numer 1). Takie zwarte obszary można wyróżnić szczególnie wokół Przemyśla, Krosna, Tarnowa, Nowego Sącza (ryc. 7). Znacznie wyróżniają się jednak w omawianym obrazie grupy gmin wokół Rzeszowa, Krakowa oraz pomiędzy Bielskiem-Białą i Skoczowem, gdzie stanowią już one zwarty pas pomiędzy tymi miastami. Wyjątek stanowiły dwie gminy województwa krośnieńskiego: Cisna i Lutowiska.

Rozmieszczenie ludności zarówno z wykształceniem wyższym jak i średnim wykazywało wyraźny związek z sąsiedztwem miast i głównych szlaków komunikacyjnych (drogi krajowe i międzynarodowe). Podobnie zastosowany wskaźnik wykazuje, że gminy o stosunkowo wysokim stopniu wykształcenia ludności związanej z rolnictwem sąsiadują z miastami. Można wnioskować, że spowodowane jest to miejskim, a nie wiejskim rynkiem pracy. To nie praca na roli, ale dojazdy do pracy w mieście spowodowały podniesienie poziomu wykształcenia ogólnego i zawodowego ludności związanej z gospodarstwami rolnymi i działkami rolniczymi. Rozwinięte w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych dojazdy do pracy doprowadziły do wykształcenia się licznej grupy osób dwuzawodowych, łączących pracę w gospodarstwach rolnych i działkach rolnych z pracą w sektorze drugim lub trzecim. Zatrudnienie poza rolnictwem wymagało podnoszenia kwalifikacji zawodowych i trwale poprawiło strukturę wykształcenia ludności rolniczej.

Ryc. 7. Wskaźnik syntetyczny wykształcenia osób zamieszkujących działki i gospodarstwa indywidualne w gminach województw Polski południowo-wschodniej

Poziom i zróżnicowanie regionalne wykształcenia ludności rolniczej jest wynikiem czynników działających w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat. W okresie transformacji gospodarki wykształcenie ludności rolniczej jest czynnikiem kształtującym tempo przemian na wsi. Świadczy o tym istniejąca pozytywna korelacja pomiędzy udziałem gospodarstw rolnych prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą z udziałem ludności rolniczej o wykształceniu wyższym (współczynnik korelacji 0,55). Podobną zależność (współczynnik korelacji 0,53) można zauważyć pomiędzy tym typem gospodarstw a wyliczonym wcześniej wskaźnikiem wykształcenia ludności rolniczej. Wskaźnik ten wykazuje największą pozytywną korelację właśnie z typem gospodarstw prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą.

Wykształcenie rolnicze w istotny sposób wpływa na udział gospodarstw rolniczych, to jest utrzymujących się głównie lub wyłącznie z dochodów rolniczych. Świadczy o tym współczynnik korelacji liniowej wynoszący 0,57 w przypadku zależności pomiędzy udziałem gospodarstw rolniczych a udziałem osób z wykształceniem rolniczym w ogóle i 0,54 dla udziału osób z wykształceniem rolniczym wyższym niż kurs rolniczy. Tylko ten jeden typ gospodarstw wykazuje istotną pozytywną korelację (0,51) ze współczynnikiem intensywności rolnictwa.

Można zaryzykować stwierdzenie, że mapa ukazująca ogólny wskaźnik wykształcenia ludności rolniczej (ryc. 7) wskazuje gminy, które mają potencjalnie większe możliwości uczestniczenia w transformacji polskiej gospodarki. Istotnym czynnikiem różnicującym w przyszłości tempo przemian wsi i rolnictwa w południowo-wschodniej Polsce będzie wykształcenie ludności, w tym ludności związanej z rolnictwem.

Literatura

- Galczyńska B., 1988, *Zróżnicowanie przestrzenne poziomu wykształcenia ludności rolniczej w Polsce*, [w:] *XV Ogólnopolskie Seminarium Geograficzno-Rolnicze „Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich Polski”*, Białystok–Toruń 1998
- Górz B., 1988, *Procesy wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w Południowej Polsce*, [w:] *XV Ogólnopolskie Seminarium Geograficzno-Rolnicze „Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich Polski”*, Białystok–Toruń 1998

RADOSŁAW ULISZAK

Education level of people in agriculture sector in Southern-East Poland

There is a long discussion about structural changes of agriculture sector in Poland. Southern-East Poland is special area with lot of working in agriculture. Education level of farm holders and their families is one of main potential possibilities of changes in rural areas, especially in changes of agricultural income and making possibilities of non-agricultural sources of income in rural areas.

Education index was calculated using share of people with university education, secondary education and lack of elementary education. Picture number 7 shows this education index. Black colour is the highest rate and may show areas with high potential possibilities of changes.

TOMASZ RACHWAŁ

Wpływ inwestycji zagranicznych na zmiany w funkcjonowaniu Huty Szkła Jarosław S.A.

W procesie transformacji systemu gospodarowania bardzo istotnym problemem jest zachowanie się przedsiębiorstw przemysłowych, jako podstawowych elementów struktury gospodarczej. W systemie centralnego sterowania samodzielność przedsiębiorstw była ograniczona do minimum. Ograniczenia te dotyczyły m.in. substancji majątkowej, działalności eksploatacyjnej, kierunków rozwoju, struktur organizacyjnych oraz kierownictwa. Ingerencja w substancję majątkową odbywała się poprzez ograniczenie reprodukcji prostej w drodze przejmowania przez państwo przeważającej części amortyzacji oraz podporządkowanie działalności inwestycyjnej planowi centralnemu. Ograniczenie samodzielności przejawiało się także w manipulowaniu rentownością przedsiębiorstw, poprzez ustalanie cen urzędowych, znacznie poniżej lub powyżej rzeczywistych kosztów produkcji. Powodowało to niemożność faktycznej oceny kondycji finansowej przedsiębiorstwa (wartości produkcji, wysokości obrotu, stopy rentowności, kwot zysku); kondycja ta wynikała często z przesłanek społeczno-politycznych, a nie ekonomicznych. W konsekwencji wykształciły się określone postawy przedsiębiorstw – zabiegano o jak najmniejsze i najłatwiejsze zadania i maksymalnie duże środki na ich realizację. Realizowanie planu centralnego nie sprzyjało więc modernizacji asortymentu produkcji, struktur organizacyjnych, procesów produkcyjnych, wchłaniania innowacji, dbałości o jakość produktów (Zioło 1994). Zmiana systemu gospodarczego spowodowała całkowite usamodzielnienie się przedsiębiorstw. Pierwsze lata transformacji okazały się najtrudniejsze, mechanizm rynku zmusił je do restrukturyzacji, polegającej na zmianie formy organizacyjno-prawnej i prywatyzacji, rezygnacji z produkcji wyrobów, które nie znajdują uznania na rynku, podjęcia działań na rzecz obniżenia kosztów, racjonalizacji zatrudnienia, modernizacji majątku produkcyjnego, wprowadzania nowych produktów, technologii itp.

Restrukturyzacja przedsiębiorstwa najczęściej przekracza jego możliwości finansowe, dlatego niezbędne staje się zasilenie kapitałem z zewnątrz. Ponieważ jednak cały proces przebudowy gospodarki polskiej przekracza możliwości krajowych zasobów finansowych, konieczne było otwarcie gospodarki na napływ kapitału zagranicznego. Większość przedsiębiorstw zaczęła więc poszukiwać dla siebie inwestora zagranicznego, co często było warunkiem utrzymania się na rynku i szansą na rozwój przedsiębiorstwa. Jednocześnie wielkie koncerny międzynarodowe zaczęły penetrować nowo otwarte rynki Europy Środ-

kowo-Wschodniej. Według danych Państwowej Agencji Inwestycji Zagranicznych, do najważniejszych czynników decydujących o podjęciu działalności gospodarczej w Polsce przez inwestorów zagranicznych należą: koszt siły roboczej (60,8% badanych określiło ten czynnik jako „bardzo ważny”), wielkość polskiego rynku (49,1%), perspektywy wzrostu gospodarczego (48,7%), podaż siły roboczej (44,4%). Do innych ważnych czynników zaliczono: możliwość redukcji kosztów produkcji, gwarancje własności, korzystne warunki działalności inwestorów zagranicznych i poziom cen. Walor inwestycji zagranicznej w krótkim czasie jest ewidentny. Inwestor tworzy określony fakt społeczno-ekonomiczny, angażuje określone środki, które poprawiają bilans płatniczy kraju, daje pracę określonej grupie osób, wytwarza towary i usługi na rynek wewnętrzny i eksport, płaci podatki, wprowadza nową, na ogół nowocześniejszą technologię itp. Bliższa analiza zjawiska prowadzi jednak do sformułowania szeregu istotnych pytań. W ostatecznym rachunku inwestor poszukuje korzystniejszej lokaty kapitału, jednak walor danej lokaty może mieć różne aspekty (Olesiński 1997).

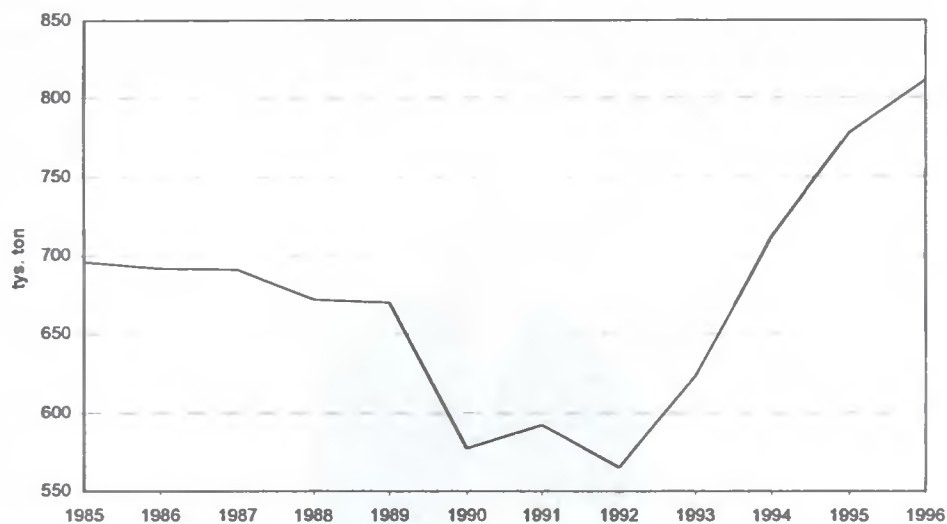
W świetle przedstawionych założeń przedmiotem rozważań będzie przedstawienie zmian w funkcjonowaniu Huty Szkła Jarosław S.A. w procesie transformacji gospodarczej w związku z inwestycjami międzynarodowego koncernu Owens-Illinois.

Huta Szkła Jarosław S.A. powstała w latach 1972–1974. W świetle wartości sprzedaży (ok. 30% udziału w rynku w 1996 r.) jest obecnie największym producentem szkła opakowaniowego w Polsce oraz jedną z największych firm województwa przemyskiego (20% całej wartości produkcji sprzedanej przemysłu w 1996 r.).

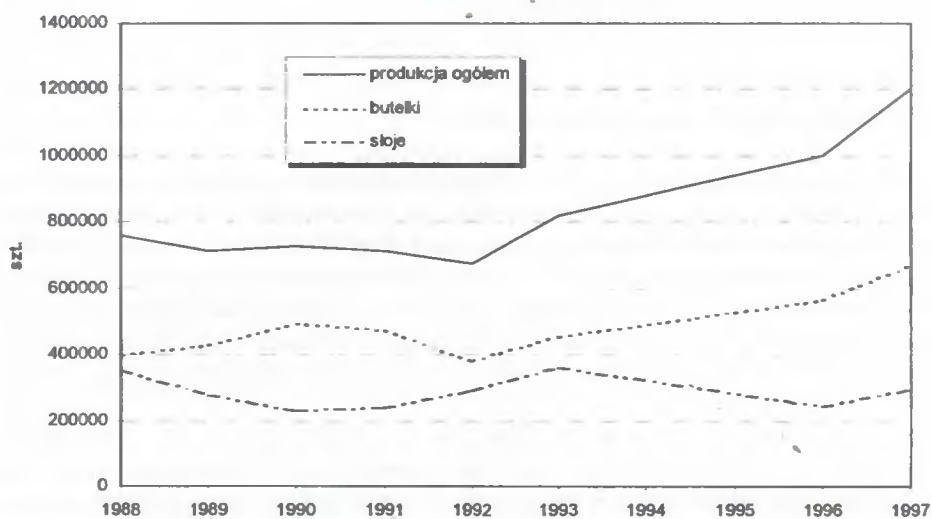
Po drastycznym spadku produkcji opakowań szklanych w Polsce na początku lat 90., spowodowanym masowym importem gotowych produktów spożywczych (głównie napojów) oraz masowym przestawieniem się producentów na „nowoczesne” opakowania z plastiku, od kilku lat następuje, zgodnie ze światową tendencją, powrót do opakowań szklanych. W latach 1993–1996 produkcja opakowań szklanych w Polsce wzrosła z 624 do 811 tys. ton, tj. o 30% (ryc. 1). Według ocen Huty Jarosław, większość napojów, tj. 41%, pakuje się w szkło, 36% w kartony, a 14% w butelki PET. Do przyczyn wzrostu produkcji zaliczyć należy nie tylko modę na ekologiczne, nadające się do powtórnego użycia opakowania, ale także znaczny wzrost produkcji napojów w Polsce, przede wszystkim piwa. Jednocześnie producenci rezygnują ze standardowych opakowań na rzecz butelek i słoików o unikalnym, firmowym kształcie, co powoduje wzrost zapotrzebowania na nowe, oryginalne opakowania szklane. Powrotowi opakowań szklanych sprzyja szybki postęp technologiczny. Obecnie dominuje produkcja opakowań cienkościennych (zarazem bardziej wytrzymałych), dzięki czemu ich waga (ważna z powodu uciążliwego transportu) spadła przeciętnie o połowę.

Niekorzystna sytuacja na rynku opakowań szklanych na początku lat 90. znajduje swoje odzwierciedlenie w spadku wielkości produkcji w Hucie Szkła Jarosław – z 758,3 tys. szt. w 1988 r. do 674,9 tys. szt. w 1992 r., tj. o 11% (ryc. 2).

Ogólna tendencja na rynku oraz przestarzała technologia produkcji i w konsekwencji trudna sytuacja finansowa wymagały podjęcia działań na rzecz restrukturyzacji przedsiębiorstwa. Jedyną drogą była zmiana struktury własnościowej. W 1993 roku nastąpiło przekształcenie przedsiębiorstwa państwowego w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa. Konsekwencją zmian struktury własnościowej było poszukiwanie inwestora strategicznego, który mógłby sfinansować modernizację przedsiębiorstwa, tak aby mogło stawić czoła wyzwaniom rynku. W wyniku poszukiwań rolę inwestora przejął międzynarodowy koncern

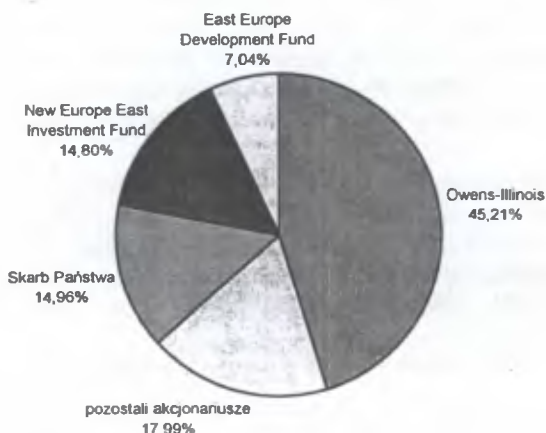

Ryc. 1. Produkcja opakowań szklanych w Polsce w latach 1985–1996

Ryc. 2. Zmiany wielkości produkcji HJS S.A. w latach 1988–1998

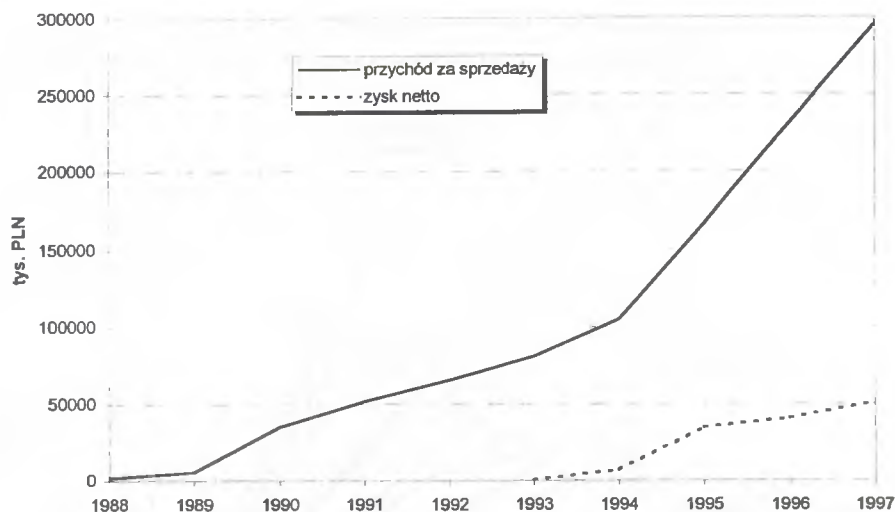
Owens-Illinois, który 17 września 1993 roku za kwotę 3,1 mln USD objął 36% akcji Huty. Koncern zobowiązał się do inwestycji w wys. 25 mln USD. Przyczyny zainwestowania kapitału w przedsiębiorstwo nawiązują do ogólnych, wymienionych już czynników determinujących napływ inwestycji zagranicznych do Polski. Inwestorami dodatkowymi zostały New Europe East Investment Fund oraz East Europe Development Fund. Strukturę własnościową spółki w 1997 r. przedstawia ryc. 3.

Ryc. 3. Główni akcjonariusze HSY S.A. w 1997 r.

Przekształcenia własnościowe Huty Szkła Jarosław w konsekwencji spowodowały zmianę struktury zarządzania. Podstawowe decyzje podejmowane są na Walnym Zgromadzeniu Akcjonariuszy, gdzie decydujący głos mają przedstawiciele koncernu Owens-Illinois, właściciela ponad 45% akcji spółki. W ten sposób powołany w spółce Zarząd jest wykonawcą poleceń koncernu. Prezes Zarządu Spółki został wyznaczony przez centralę koncernu. W wyniku decyzji nowego właściciela zmieniono strukturę organizacyjną przedsiębiorstwa, powstały nowe działy firmy, przede wszystkim mocno rozbudowany dział marketingu, którego celem jest dbałość o rozszerzenie i pogłębienie rynków zbytu.

Efektom objęcia funkcji inwestora strategicznego przez koncern Owens-Illinois, światowego lidera w dziedzinie produkcji opakowań szklanych, była modernizacja Huty. Dwie z czterech pracujących obecnie waniów szklarskich zostały wykonane wg projektu specjalistów koncernu. Są one całkowicie zautomatyzowane. Proces produkcji jest kontrolowany za pomocą komputera, sprawdzającego ponad 200 parametrów procesu wytopu szkła. Dodatkowo w wannach zamontowano specjalistyczne kamery, umożliwiające podgląd procesu wytopu. Program sterowania procesem produkcji może być zdalnie modyfikowany, dzięki połączeniu modemem z Centrum Technologicznym koncernu w Toledo (Ohio, USA). W ramach modernizacji zwiększono wydajność waniów o ok. 36% (z 220 do 300 ton szkła na dobę) przy jednoczesnym obniżeniu zużycia energii o 27% (z 1500 do 1100 kcal/kg

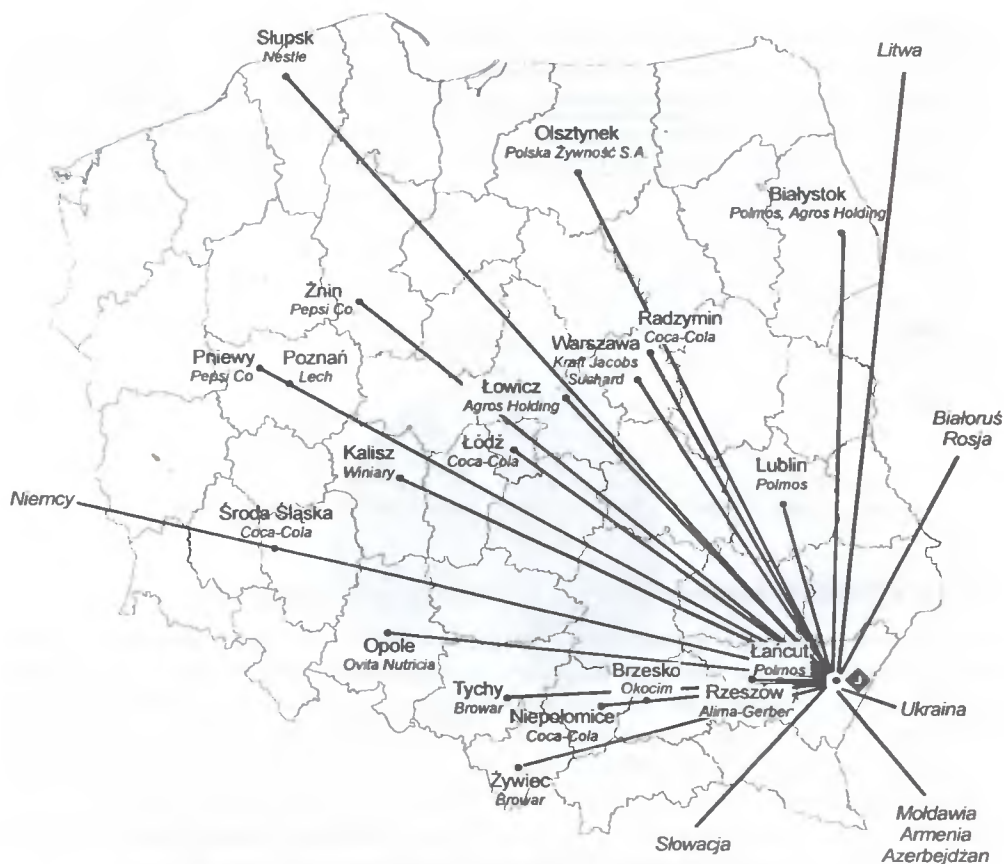
Ryc. 4. Przychody ze sprzedaży oraz zysk netto HSY S.A. w latach 1988–1997

szkła). Nowa technologia spowodowała zmniejszenie o ok. 60% emisji szkodliwych substancji (głównie tlenków azotu) do atmosfery. Zainstalowano także nowoczesne automaty do formowania, przystosowane do produkcji wyrobów cienkościennych (bardzo lekkich) metodą nnpb (narrow neck press & blow). W najbliższych latach planuje się modernizację dwu pozostałych wariantów oraz zainstalowanie dwu nowych automatów do formowania ww. metodą. Konieczna jest także wymiana i modernizacja linii kontrolnych oraz urządzeń tzw. zimnego końca, tj. odprężarek oraz urządzeń do automatycznego formowania palet z wyrobami. Działania te pozwolą na dalsze zwiększenie wydajności Huty o ok. 30%.

Efektom inwestycji w unowocześnienie Huty oraz korzystnych, nowych trendów na rynku opakowań szklanych w latach 1993–1996 był dynamiczny wzrost wielkości produkcji – z 675 mln szt. w 1992 r. do 1,2 mld szt. w 1997 r., tj. o blisko 80% (ryc. 2). Zauważalna była także tendencja wzrostu produkcji butelek kosztem produkcji słoików.

Wraz ze wzrostem produkcji zwiększały się systematycznie przychody ze sprzedaży i zysk netto spółki (ryc. 4). Zgodnie z uchwałami Walnego Zgromadzenia Akcjonariuszy na wniosek Zarządu Spółki wypracowany zysk przeznaczany był na podniesienie kapitału zapasowego spółki.

W świetle wartości sprzedaży ok. 80% produkcji przeznaczone było w latach 1996–1997 na rynek krajowy. Do największych odbiorców opakowań należą firmy produkujące artykuły dla niemowląt (ze względu na bardzo wysokie wymagania higieniczno-jakościowe), m.in. Alima-Gerber, Ovita-Nutricia, oraz browary (Lech, Okocim, Żywiec, Tyskie), producenci napojów gazowanych i soków (m.in. Coca-Cola, Pepsi Co., Agros Holding), producenci kaw rozpuszczalnych (Kraft Jacobs Suchard, Nestlé), wyrobów spirytusowych (Polmosy) oraz innych artykułów spożywczych (ryc. 5).

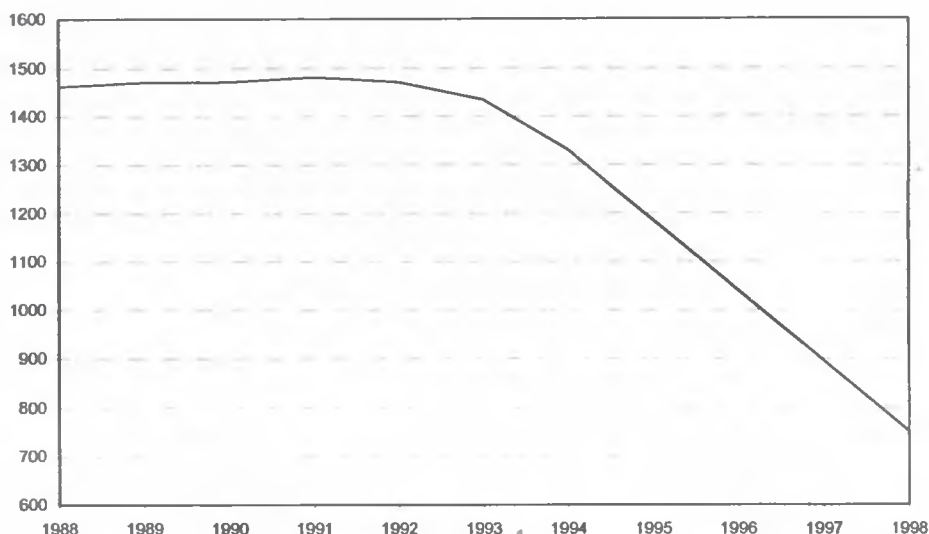
Ryc. 5. Ważniejsze kierunki zbytu HSY S.A. na rynku krajowym i zagranicznym

Produkcja eksportowa stanowi ok. 20% wartości sprzedaży; głównymi rynkami zbytu są Niemcy i Słowacja (browary), Europa Wschodnia – Rosja, Ukraina, Białoruś, Litwa, Mołdawia oraz Azerbejdżan i Armenia (głównie butelki do wyrobów spirytusowych i słoje).

Zastępując się tajemnicą handlową firma odmówiła udzielenia jakichkolwiek szczegółowych informacji na temat zmian w zbycie produktów. Można jednak wnioskować, że koncern Owens-Illinois kupując Hutę przejął jej dotychczasowe rynki zbytu.

Przejęcie kontroli nad Huta przez koncern powiązane było ze znaczną redukcją zatrudnienia, które w latach 1989–1993 wynosiło średnio 1470 osób (ryc. 6). W myśl umowy koncern nie był zobligowany do utrzymania zatrudnienia na tym poziomie, jak ma to miejsce w przypadku wielu innych umów z inwestorami zagranicznymi. Efektem tego był spadek zatrudnienia do 752 osób w roku 1998, a więc o blisko 50%. Część pracowników znalazła zatrudnienie w spółkach obsługujących Huta. Zmiany dotyczyły także stanowisk kierowniczych, które przejęli zagraniczni przedstawiciele koncernu. Przedsiębiorstwo nie udostępnia jednak szczegółowych danych na temat zmian zatrudnienia, tłumacząc się drażliwością tematu w regionie o dużej stopie bezrobocia. Według kierownictwa koncernu redukcja zatrudnienia była niezbędna. Dla podniesienia konkurencyjności dokonano zmian w organi-

zacji pracy. Wprowadzono intensywny system motywowania i szkoleń pracowników (głównie na stanowiskach kierowniczych), także w zakresie nauki języka angielskiego.

Ryc. 6. Zmiany zatrudnienia w HSI S.A. w latach 1988–1998

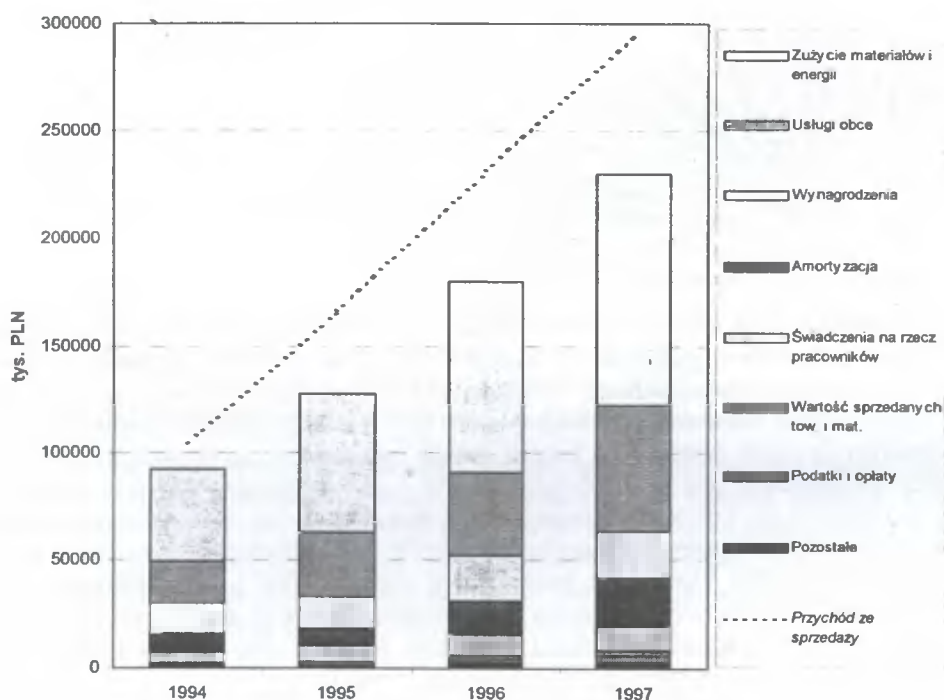
W procesie transformacji zmianom ulega struktura kosztów produkcji, które są podstawowym czynnikiem wpływającym na konkurencyjność wyrobów. Ogółem w latach 1994–1997 koszty przedsiębiorstwa w wartościach bezwzględnych (zł) rosły, jednak wzrost ten był wolniejszy niż wzrost przychodów spółki (ryc. 7). W strukturze kosztów produkcji w omawianych latach dominowało zużycie energii i materiałów, ze względu na specyfikę branży. Modernizacja linii produkcyjnych w 1996 r. zaznaczyła się niewielkim spadkiem udziału tego rodzaju kosztów. Wspomniana już znaczna redukcja zatrudnienia spowodowała spadek udziału kosztów wynagrodzeń (z 15,4 do 9,7%) i świadczeń na rzecz pracowników (z 6,1 do 5,0%). Stosunkowo wysoki udział „usług obcych” jest wynikiem celowych działań firmy, polegających na zlecaniu innym firmom czynności nie związanych bezpośrednio z produkcją. Wzrastający udział amortyzacji w latach 1996–1997 jest korzystnym efektem inwestycji w urządzenia do produkcji (tab. 1, ryc. 7).

Dbłość o konkurencyjność wyrobów i utrzymanie ich wysokiej jakości wpływa na dobór dostawców. Huta utrzymała większość dotychczasowych źródeł zaopatrzenia. Szczegółowe powiązania w zakresie dostaw surowca przedstawia ryc. 8. Bardzo ważna dla produkcji opakowań szklanych jest zbiórka i ponowne wykorzystanie stłuczki, dlatego Huta zawiązała spółkę Recykling Centrum, której zadaniem, oprócz dostarczania stłuczki, jest – we współpracy z samorządami – szeroko rozumiana edukacja ekologiczna społeczeństwa, promująca segregację odpadów. Zapotrzebowanie na stłuczkę szklaną szacowane jest obecnie w Polsce na ponad 300 tys. t, a zaspokajane jest tylko w 20%, co wynika przede wszystkim z braku skutecznego systemu odzysku opakowań szklanych.

Tabela 1. Struktura kosztów produkcji HSJ S.A. w latach 1994–1997

Rodzaj kosztu	1994		1995		1996		1997	
	tys. PLN	%	tys. PLN	%	tys. PLN	%	tys. PLN	%
Zużycie materiałów i energii	43387,6	46,8	65381,6	50,9	90009,2	49,8	107919,5	46,9
Usługi obce	19450,9	21,0	29556,0	23,0	38585,1	21,4	58601,8	25,4
Wynagrodzenia	14267,6	15,4	15123,3	11,8	20611,9	11,4	22249,3	9,7
Amortyzacja	7965,8	8,6	7881,7	6,1	15368,5	8,5	21599,4	9,4
Świadczenia na rzecz pracowników	5662,0	6,1	7630,0	5,9	10092,3	5,6	11435,4	5,0
Wartość sprzedanych tow. i mat.	585,5	0,6	1165,2	0,9	1290,8	0,7	2600,8	1,1
Podatki i opłaty	717,8	0,8	829,3	0,6	1800,3	1,0	2943,7	1,3
Pozostałe	711,5	0,8	759,1	0,6	2819,6	1,6	2936,8	1,3
Razem	92768,7	100,0	128326,2	100,0	180577,7	100,0	230286,7	100,0

Źródło: Oprac. własne na podst. „Sprawozdania z działalności spółki” z lat 1994–1997

Ryc. 7. Koszty rodzajowe produkcji HSJ S.A. w latach 1994–1997

Ryc. 8. Powiązania HSY S.A. w zakresie zaopatrzenia w surowiec do produkcji

Z przedstawionej analizy wynika, że proces restrukturyzacji Huty Szkła Jarosław w powiązaniu z inwestycjami koncernu Owens-Illinois doprowadził do:

- zmiany struktury własnościowej, powiązanej z przejęciem przez koncern pełnej kontroli nad działalnością Huty;
- zmiany struktury organizacyjnej przedsiębiorstwa, które stało się jednym z ogniw koncernu;
- blisko 50-procentowej redukcji poziomu zatrudnienia oraz zmian kadry kierowniczej;
- zwiększenia wydajności produkcyjnej oraz wprowadzenia nowoczesnej technologii w zakresie wytwarzania wyrobów lekkich w 2 z 4 linii produkcyjnych,
- obniżenia kosztów produkcji, szczególnie w zakresie zużycia energii oraz wynagrodzeń i świadczeń dla pracowników;

- wprowadzenia systemu intensywnych szkoleń, kursów języka angielskiego dla pracowników;
- wprowadzenia systemu kontroli w zakresie jakości produkcji, co zaowocowało przyznaniem międzynarodowych certyfikatów na produkowane wyroby.

Zmiany te nawiązują do reguł gospodarki rynkowej, zmierzających do podniesienia jakości i konkurencyjności wyrobów. Przedsiębiorstwo znajduje się w pierwszym etapie restrukturyzacji, dlatego nie osiąga w pełni zakładanych przez koncern zysków. Poczynione inwestycje oraz zamierzenia modernizacji pozostałych wariantów szklarskich i urządzeń produkcyjnych pozwolą na utrzymanie dominującej pozycji na rynku.

Literatura

- Jakowski S., 1997, *Opakowania nowej generacji*, „Opakowanie” nr 11
- Oleśiński Z. (PAIZ), 1997, *Rola bezpośrednich inwestycji zagranicznych w procesie transformacji społeczno-ekonomicznej w Polsce*, [w:] *Inwestycje zagraniczne – szanse i zagrożenia*, Prace Naukowe nr 778, AE, Wrocław
- Świderek T., 1997, *Raport o polskim szkle*, „Rzeczpospolita” nr 287
- Zioło Z., 1994, *Zmiany otoczenia przedsiębiorstw przemysłowych w nowych warunkach gospodarowania*, [w:] *Funkcjonowanie przedsiębiorstw przemysłowych w zmieniających się warunkach gospodarowania*, red. Z. Zioło, COMSN, Komisja Geografii Przemysłu PTG, Kraków–Warszawa

TOMASZ RACHWAŁ

Influence of foreign investment on changes in running of Huta Szkła Jarosław S.A.

The purpose of this paper is to present the changes in running of Huta Szkła Jarosław S.A. influenced by foreign investment of multinational company Owens-Illinois. The changes under discussion concern: property, organization, employment level, cost structure, extent of receipts and profits, modernizations of production line and connection between delivery of raw materials and sales of commodity.

ZYGMENT SZOT

Regionalne zróżnicowanie przemian społeczno-gospodarczych Hiszpanii w drugiej połowie XX w. jako wyraz rozwoju gospodarczego

Przy pomocy wybranych wskaźników produktu narodowego brutto (PNB) podjęto próbę znalezienia odpowiedzi, czy i w jakim stopniu udało się w ciągu ostatniego ćwierćwiecza zniwelować dysproporcje gospodarcze i społeczne w 17 regionach Hiszpanii*.

W latach siedemdziesiątych bieżącego stulecia nastąpił koniec wieloletniej epoki frankizmu i mimo międzynarodowego kryzysu ekonomicznego rozpoczął się już całkiem widoczny rozwój społeczno-gospodarczy Hiszpanii. W tej nowej fazie rozwoju, która trwa do dziś, wprowadza się różne modyfikacje w celu wyrównania dysproporcji regionalnych w zakresie gospodarczym, a także w sferze nierówności społecznych. Dla kreowania racjonalnej polityki rozwoju regionalnego niezwykle ważnym zagadnieniem jest określenie dla danych obszarów dotychczasowych tendencji rozwoju w zakresie podstawowych cech społeczno-gospodarczych, prognozy, a także zaprezentowania odpowiednich instrumentów sterujących przyszłym procesem wzrostu (Zioło 1987). W celu przyjęcia określonych kierunków polityki regionalnej niezbędne są także studia wstępne dotyczące stopnia zróżnicowania poszczególnych obszarów, będącego wynikiem nawarstwienia się działań wynikających z historycznego procesu przemian (Woźniak, Zioło 1994). Studia takie przeprowadzano w Hiszpanii wielokrotnie, wprowadzając sukcesywnie różne modyfikacje (OCDE, 1986, 1987).

Jedną z podstawowych cech określających przestrzeń geograficzną jest heterogeniczność (niejednorodność, składająca się z różnorodnych części). Na różnorodne uwarunko-

* Zgodnie z konstytucją i kolejnymi ustawami państwo podzielono na 17 regionów autonomicznych, mających szerokie uprawnienia ustawodawcze i administracyjne. Są to: Andaluzja (Andalucía z siedzibą władz w Sewilii), Aragonia (Aragón; stol. Saragossa), Asturia (Asturias; stol. Oviedo), Baleary (Balears; stol. Palma de Mallorca), Wyspy Kanaryjskie (Canarias; stol. Las Palmas i Santa Cruz de Tenerife), Kantabria (Cantabria; stol. Santander), Kastylija-La Mancha (Castilla-La Mancha; stol. Toledo), Kastylija-León (Castilla-León; stol. Valladolid), Katalonia (Cataluña; stol. Barcelona), Walencja (Comunidad Valenciana; stol. Walencja), Estremadura (Extremadura; stol. Badajoz), Galicja (Galicia; stol. La Coruña), Madryt (Madrid; region stoł.), Murcja (Murcia; stol. Murcja), Nawarra (Navarra; stol. Pampeluna), Baskonia / Kraj Basków (País Vasco; stol. Victoria / Gasteiz), Rioja (stol. Logroño) oraz leżące na wybrzeżu marokańskim – Ceuta i Melilla.

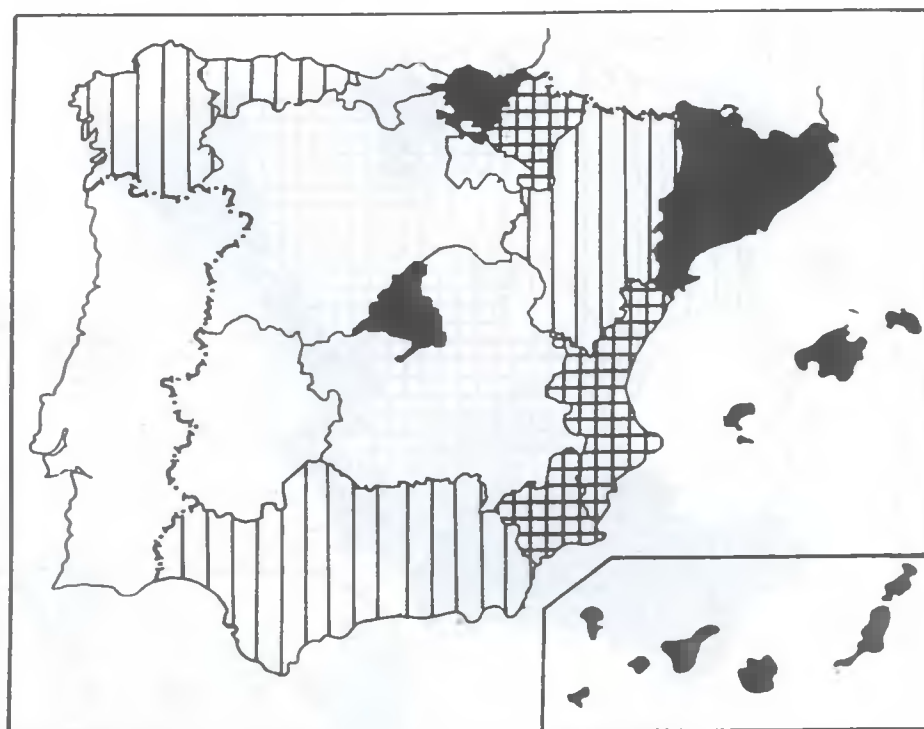
Regiony składają się z jednej lub kilku prowincji (na kontynencie 47, na Balearach 1, a na Wyspach Kanaryjskich 2). Najniższą jednostką organizacji terytorialnej jest municipio (odpowiednik polskiej gminy).

wania przyrodnicze, w tym występujące bogactwa naturalne, będące elementem pierwotnym, nałożyła się w różnych okresach czasu i w różnym stopniu nasilenia antropopresja, która przyczyniła się do zwiększenia tych kontrastów. Napięcia i nierówności istniejące wewnątrz lokalnych społeczności, uwarunkowania techniczno-ekonomiczne i polityczno-instytucjonalne w poszczególnych okresach historycznych wpłynęły także na zróżnicowanie regionalne Hiszpanii. Zróżnicowanie to dotyczy zarówno potencjału lub możliwości produkcyjnych dających się pomierzyć (wyliczyć) ekonomicznie, jak też dostępu społeczności lokalnych do dóbr niematerialnych: szkolnictwa, opieki zdrowotnej, ośrodków kulturalnych (kulturowych), ubezpieczeń. Niezmiernie ważnym aspektem w polityce zmierzającej do osiągnięcia zrównoważonego rozwoju regionalnego jest klasyfikacja funkcjonalna obszarów „centralnych” i „peryferyjnych” (Gamir i in. 1989; Méndez i Molinero 1991). Przestrzeń geograficzna, w której dokonują się przemiany społeczno-gospodarcze, charakteryzuje się więc zróżnicowaniem, będącym wynikiem określonych uwarunkowań przyrodniczych, poziomu zagospodarowania, a także aspiracji, umiejętności i poziomu kulturowego społeczeństwa (Zjóło 1994; Domański 1992).

W latach sześćdziesiątych różnice między poszczególnymi regionami Hiszpanii były jeszcze bardzo widoczne. Regiony depresyjne charakteryzujące się wielką emigracją, pustoszejącymi miasteczkami obejmują ogromne obszary interioru półwyspu i Galicji, przybierając szczególnie ostry charakter w Estremadurze ($-1,82\%$ średniego rocznego przyrostu ludności). Natomiast tradycyjne obszary dużych skupisk ludności: Baskonia, Katalonia, a potem także i Madryt, przyciągają nowymi miejscami pracy i rosnącym produktem narodowym brutto (PNB). Umacniają swą pozycję tradycyjne ośrodki fabryczne (Barcelona, Viscaya, Walencja, Madryt, Guipúzcoa i niektóre w Asturii). Pod koniec lat 60. przemysł zaczyna rozwijać się także w pobliżu obszarów metropolitarnych, takich jak Guadalajara, Toledo, Girona, Tarragona, Navarra, i w innych mniejszych będących owocem polityki biegunów wzrostu. W okresie 1960–1973 największy wzrost PNB (ryc. 1), podobnie jak i zaludnienia, wystąpił na Balearach ($10,2\%$), w Katalonii ($8,4\%$), Madrycie ($8,4\%$) i na Wyspach Kanaryjskich ($18,2\%$). Czynnikiem przyciągającymi migrantów i powodującymi wzrost PNB były miejsca pracy zarówno w przemyśle jak i w rekreacji i turystyce. Udział wytworzonego w skali kraju PNB wynosił dla Katalonii $18,7\%$ w 1960 r. i 20% w 1973 r.; w regionie madryckim odpowiednio $11,7\%$ oraz $14,7\%$ (Gamir 1993, Méndez 1993).

W latach 1986–1990 (ryc. 2) średnia roczna stopa wzrostu PNB była najwyższa w następujących prowincjach: Katalonii, Baskonii i w regionach śródziemnomorskich (Walencja, Murcja i Andaluzja). W porównaniu z okresem 1960–1973 obniżyła się w Asturii i w regionie madryckim. Najgorzej było w Estremadurze, z tradycyjnym już od dawna bezrobociem. W interiorze sytuacja społeczno-gospodarcza poprawiła się. Na obu archipelagach zaznaczył się pewien kryzys w sektorze turystycznym.

Na ryc. 3 przedstawiono przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, na podstawie kilku cech charakteryzujących różne aspekty życia społeczno-gospodarczego, takich jak: dochód narodowy na 1 mieszkańca i na 1 zatrudnionego, przyrost ludności i gęstość zaludnienia, średni roczny koszyk wydatków na osobę, drogi kołowe na km^2 (Gamir 1993). Widać wyraźną hegemonię takich prowincji, jak Madryt, Barcelona, Vizcaya, Guipúzcoa, Walencja i na osi Gór Kantabryjskich. Tu także widoczny jest bardzo niski poziom rozwoju prowincji interioru półwyspu, z największą depresją w obszarze Gór Iberyjskich, wokół Madrytu, w środkowej Galicji, w Estremadurze i w pd.-wsch. części półwyspu.

Przyrost roczny w %:

■ > 8

▤ 6-7

- · - granica państwa

▥ 7-8

□ < 6

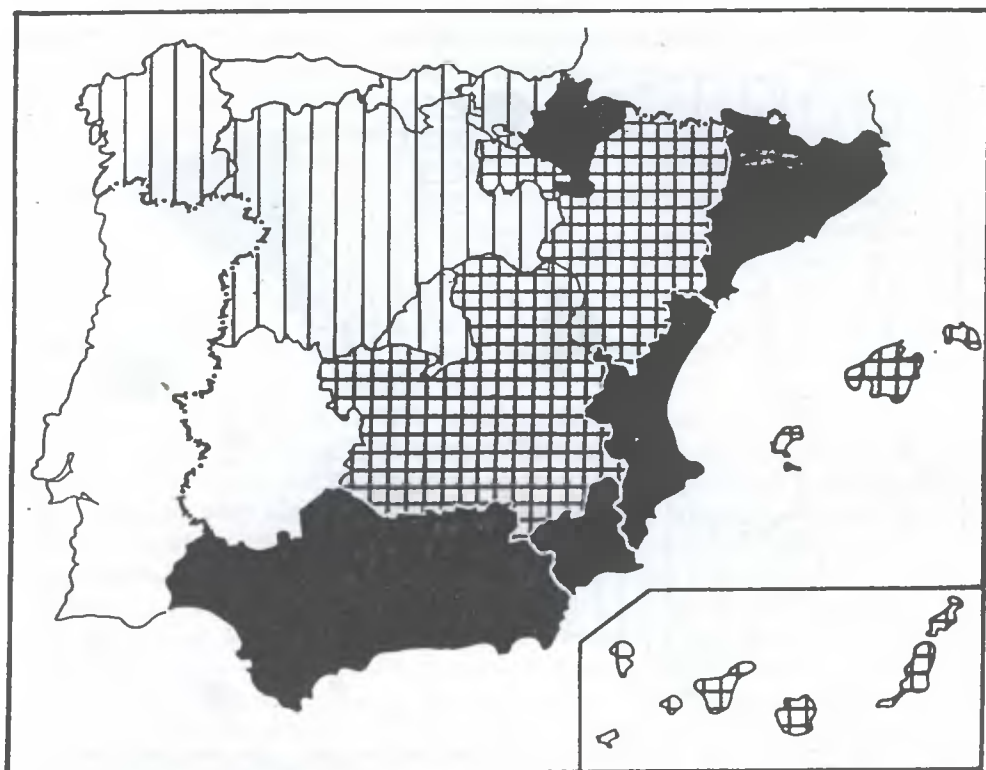
— granica regionu

Hiszpania = 7,4

Ryc. 1. Regionalne zróżnicowanie średniej rocznej stopy wzrostu PNB w okresie 1960–1973

Źródło: Opr. własne na podst. Gamir 1993, Méndez 1993

W zakresie dochodu narodowego na 1 mieszk. w latach 1960–1987 w odniesieniu średniej krajowej (wskaźnik 100) zasadne będzie stwierdzenie, że różnice między regionami zmniejszają się (ryc. 4). Biorąc pod uwagę wielkości ekstremalne, w roku 1960 wynosiły one 113 punktów, w roku 1973 – 80, a w 1987 już tylko 65 punktów. Cztery regiony bogate w 1960 roku (Madryt, Baskonia, Baleary i Katalonia) stały się w następnych latach relatywnie mniej bogate, zaś w regionach biedniejszych – z wyjątkiem Estremadury – nastąpił wzrost dochodów i zbliżenie do średniego poziomu krajowego. Zauważyć można również gorszą sytuację trzech regionów: Baskonii, Kantabрії i Asturii oraz wzrost dochodów na obu archipelagach.

Przyrost roczny w %:

>5

3-4

--- granica państwa

4-5

<3

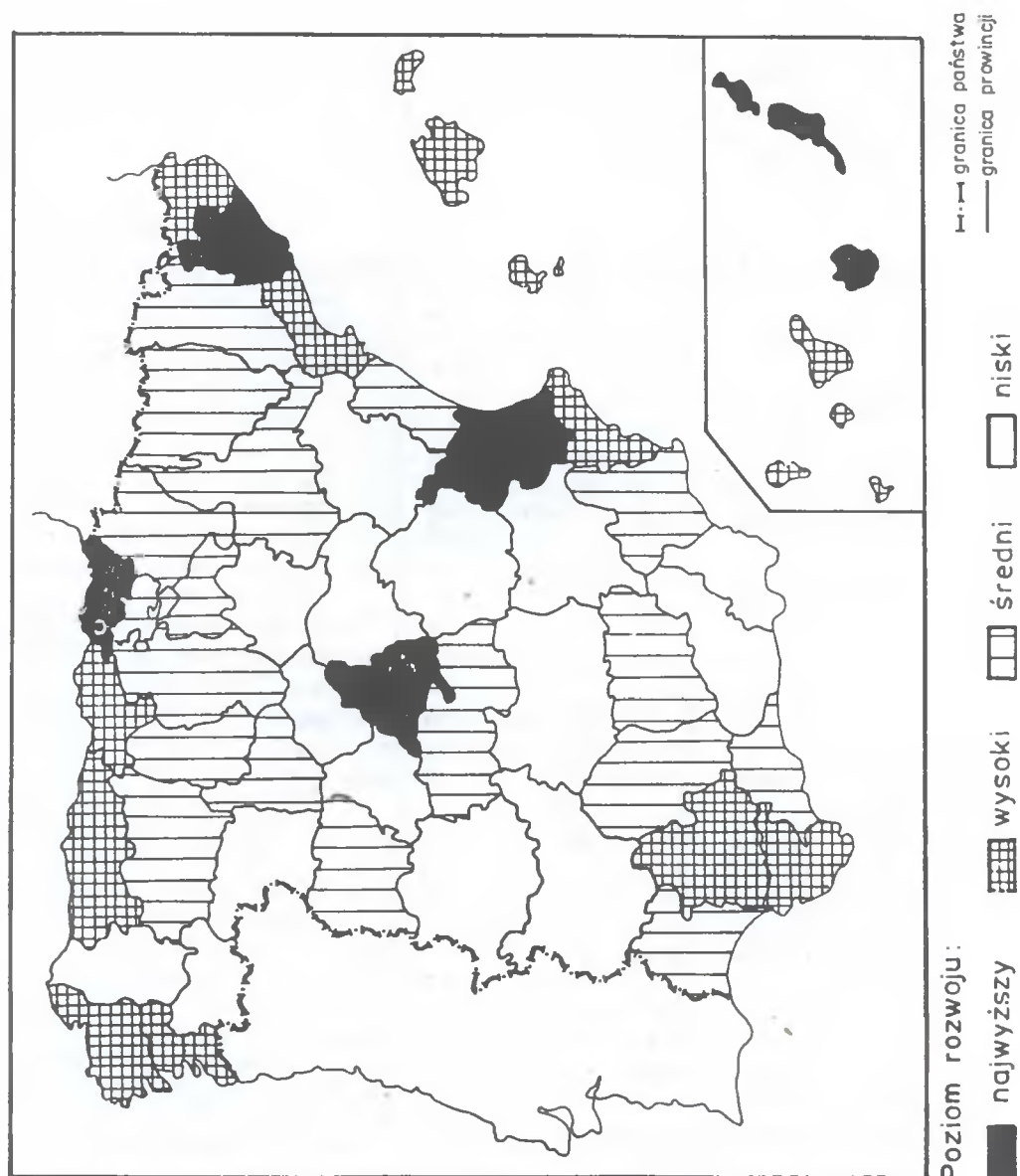
— granica regionu

Ryc. 2. Regionalne zróżnicowanie średniej rocznej stopy wzrostu PNB w okresie 1986–1990

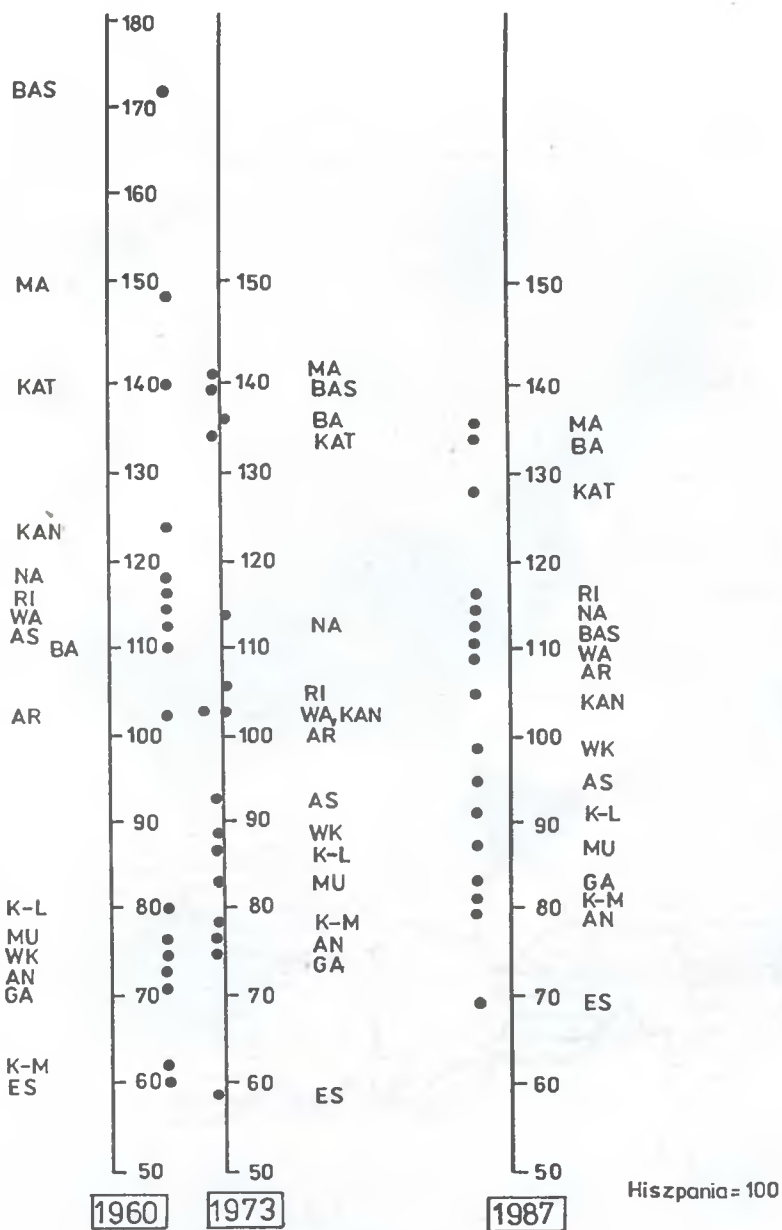
Źródło: jak w rycinie 1

Reasumując należy stwierdzić, że podjęte w latach siedemdziesiątych próby wyrównania dysproporcji gospodarczych i wynikających z nich nierówności społecznych nie doprowadziły do pozytywnego finału, mimo zastosowania odpowiednich instrumentów sterujących procesami wzrostu w zaniedbanych regionach. Estremadura i duża część interioru – z wyjątkiem Madrytu – są nadal opóźnione w stosunku do reszty kraju. Katalonia, Madryt, Baskonia i oba archipelagi zajmują pod koniec lat dziewięćdziesiątych czołową pozycję w wartości PNB ogółem i w przeliczeniu na 1 mieszkańca oraz w zatrudnieniu.

W Hiszpanii podjęto także próby wdrożenia teorii o biegunach wzrostu poprzez promocję miast średnich. W trakcie wszystkich opisanych działań zmierzających do niwelacji

Ryc. 3. Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju społeczno-ekonomicznego w drugiej połowie XX w.
Źródło: jak w rycinie 1

MA-Madryt, BA-Baleary, KAT-Katalonia, RI-La Rioja, NA-Navarra,
 BAS-Baskonia, WA-Walencja, AR-Aragonia, KAN-Kantabria,
 WK-Wyspy Kanaryjskie, AS-Asturia, K-L-Kastylija-Leon, MU-Murcia,
 K-M-Kastylija-La Mancha, AN-Andaluzja, ES-Estremadura

Ryc. 4 Zmiany regionalnego zróżnicowania średniej rocznej stopy wzrostu PNB w okresie 1960-1987
 Źródło: jak w rycinie 1

regionalnych dysproporcji ekonomiczno-społecznych starano się, by nie pozostawały one w sprzeczności z celami globalnego wzrostu ekonomicznego. Dziś – pod koniec XX wieku – można postawić hipotezę, że Hiszpania jest już państwem regionalnym, realizującym coraz bardziej wizję Europy regionów. Jest jednym z wyżej rozwiniętych krajów Europy, do czego w dużym stopniu przyczyniło się jej członkostwo w EWG, obecnie Unii Europejskiej. Na przełomie lat 80. i 90. rozpoczęto intensywną, ale bardzo racjonalną prywatyzację majątku państwowego. Ulgi podatkowe dla powstających przedsiębiorstw znacznie przyczyniają się do wzrostu inwestycji (Szot 1996). Produkt narodowy brutto w przeliczeniu na 1 mieszkańca wzrósł z 11 tys. USD w 1990 r. do 15,3 tys. USD w 1996 r.

Literatura

- Domański R. (red.), 1992, *Zmiany paradygmatu gospodarki przestrzennej*, Biuletyn KPZK PAN, z. 155, Warszawa
- Gamir A., 1993, *Desequilibrios territoriales y política regional*, [w:] *Geografía de España*, red. R. Méndez i F. Molinero, Ariel, Barcelona
- Gamir A. i in., 1989, *Terciarización económica y desarrollo regional*, Annales de Geografía de la Universidad Complutense de Madrid, 9, s. 123–144
- Kukliński A., 1995, *Europejski kontekst przekształceń polskiej przestrzeni*, [w:] *Koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju, Polska 2000 Plus*, red. Kołodziejki, CUP, Warszawa
- Méndez R., 1993, *Desequilibrios territoriales y política regional*, [w:] *Geografía de España*, red. R. Méndez i Molinero F., Ariel, Barcelona
- Méndez R., Molinero F., 1991, *Espacios y sociedades. Introducción a la geografía regional del mundo*, Ariel, Barcelona
- OCDE, 1986, *Espagne*, EEO, Paris
- OCDE, 1987, *Flexibilidad y mercado de trabajo. El debate actual*, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid
- Problematyka przestrzeni europejskiej*, 1997, praca zbior. pod red. A. Kuklińskiego, Euroreg, Warszawa
- Rościszewski M., 1995, *Czy polska racja stanu związana jest bardziej z wizją Europy regionów czy też ojczyzn?*, [w:] *Europa regionów a Europa ojczyzn*, Biuro Studiów i Analiz Kancelarii Senatu, OT-153, Warszawa
- Szot Z., 1996, *Hiszpania*, [w:] *Encyklopedia Geograficzna Świata – Europa*, T. V, OPRESS, Kraków, s. 284–298
- Woźniak M., Ziolo Z., 1994, *Problematyka zróżnicowania społeczno-gospodarczego obszaru Polski Południowo-Wschodniej*, [w:] *Problemy transformacji struktur regionalnych w procesie przechodzenia do gospodarki rynkowej*, praca zbior. pod red. J. Kitowskiego i Z. Ziolo, Sekcja Gosp. Przestrzennej Komisji Nauk Ekonom. PAN, Warszawa – Kraków – Rzeszów
- Ziolo Z., 1996, *Model funkcjonowania przestrzeni geograficznej i jej znaczenie dla gospodarki przestrzennej*, [w:] *Gospodarka – Przestrzeń – Środowisko*, red. U. Wich, UMCŚ, Lublin
- Ziolo Z., 1994, *Struktura funkcjonalna i układ przestrzenny centrów regionalnych Polski Południowo-Wschodniej*, [w:] *Problemy transformacji struktur regionalnych w procesie przechodzenia do gospodarki rynkowej*, red. J. Kitowski, Z. Ziolo, Sekcja Gosp. Przestrzennej Komisji Nauk Ekonom. PAN Oddz. w Krakowie, Warszawa – Kraków – Rzeszów
- Ziolo Z. (red.), 1987, *Przemiany demograficzne woj. bielskiego w latach 1975–1986*, WUS, Bielsko – Biała

ZYGMUNT SZOT

**Regional differentiation of socio-economic changes
in Spain in the second half of the 20th century
as a mark of economic development**

An attempt was made to answer the question whether and to what extent economic and social disparities in 17 regions of Spain have been eliminated. The analysis was conducted with the help of selected GNP parameters.

GRAŻYNA MRÓZ

Struktura etniczna Macedonii i jej przeobrażenia

Przedmiotem rozważań jest analiza struktury narodowościowej ludności Macedonii i jej przestrzenne zróżnicowanie. Przedstawiono ją na tle przesunięć ludnościowych w procesie zasiedlania tych ziem, ze szczególnym uwzględnieniem zmian zachodzących po II wojnie światowej. Podkreślono, że stanowią one istotną przyczynę napięć i konfliktów etniczno-religijnych.

Opracowanie oparto na powojennych jugosłowiańskich spisach ludności, głównie z 1971 i 1991 r. oraz spisu macedońskiego z 1994 r. Ponadto wykorzystano liczne opracowania autorów jugosłowiańskich i polskich (Breznik 1974; Klemenčič 1991; Panov 1989; Petrović 1987; Žuljić 1989; Antoszek 1995; Maryański 1986; Mróz 1992, 1994; Falczak, Wasilewski 1985).

Obszar dzisiejszej Republiki Macedonii (w obecnych granicach przedstawia ona tylko część antycznego państwa o tej nazwie i dotyczy terytorium tzw. Macedonii Wardarskiej), jak i całej byłej Jugosławii zaludniony był od bardzo dawnych czasów. Napływały tu ludy różnego pochodzenia, m.in. Ilirowie, Trakowie, Celtowie, Grecy i Rzymianie.

W VII i VIII w. ziemie macedońskie, albańskie i północnej Grecji zostały zasiedlone przez liczne plemiona słowiańskie, takie jak: Brsjacy, Strumianie, Rinkini, Draguwici, Wajunici, Welegezyci. Ludy te są przodkami współczesnych Macedończyków zamieszkujących Macedonię Wardarską i Macedonię Egejską (północna Grecja). Plemiona te nigdy nie utworzyły własnej organizacji państwowej, ponieważ na przeszrodzie stała nieustanna rywalizacja Bizancjum i państwa bułgarskiego o panowanie na tych obszarach (Skowronek, Tanty, Wasilewski, 1977). Na ziemiach macedońskich w IX w. powstawały jedynie związki międzyplemienne Słowian (np. Sklawinie), głównie w celach obronnych, które z czasem zostały przyłączone do Cesarstwa Bułgarii. Na okres ten przypada wielki rozwój kultury i piśmiennictwa słowiańskiego posługującego się alfabetem głągolnickim wywodzącym się ze szkoły ochrydzkiej Klemensa i Nauma, uczniów arcybiskupa Moraw – św. Metodogo.

Kultura i cywilizacja osiadłych na Bałkanach plemion słowiańskich kształtowała się pod wpływem Bizancjum i Imperium Rzymskiego. Linia graniczna obu kultur przebiegała od miasta Budwy, wzdłuż rzeki Driny aż do jej ujścia do Sawy, następnie Sawą do Dunaju. Ludność obszarów leżących po zachodniej stronie tej granicy kształtowała swą kulturę na wzorach łacińskich, tereny znajdujące się na wschód od tej linii pozostawały przez długie wieki pod wpływami bizantyjskimi, a następnie tureckimi.

Według historyków jugosłowiańskich (Božić, Čirković, Ekmenčič, Dedijer 1973) pierwsze macedońskie słowiańskie państwo powstało pod koniec X w. za panowania cara

Samuela Komitopula (Cesarstwo Zachodniobułgarskie). Jego centrum znajdowało się na ziemiach plemion macedońskich Brisjaków ze stolicą w Ochrydzie. Uważają, że zostało ono utworzone przez narodowość macedońską rozwijającą się niezależnie od narodowości bułgarskiej. Polscy autorzy, m.in. T. Wasilewski i W. Falczak (1985), sądzą, że w X–XI w. nie było dwóch odrębnych narodów: bułgarskiego i macedońskiego. Macedończycy należący do Cesarstwa Bułgarskiego od połowy IX w. uważali się za Bułgarów.

W XI w. ziemie macedońskie znalazły się pod wpływami Bizancjum. Powstania ludności macedońskiej w 1040 i 1072 r. przeciwko władzy Bizancjum zakończyły się klęskami i prześladowaniami Słowian. Spowodowało to shelenizowanie znacznej części duchowieństwa i ludności miejskiej i przyjęcie przez nią języka greckiego, obyczajów i praw bizantyjskich. Tylko ludność wiejska pozostała wierna językowi słowiańskiemu i liturgii słowiańskiej. W XIII w. ziemie macedońskie zajęła Serbia, a od 1395 r. cały obszar Macedonii znalazł się pod panowaniem tureckim, które trwało aż do początków XX w.

Podboje tureckie przyniosły znaczne zmiany w stosunkach ludnościowych, religijnych i kulturowych. Na terenach dzisiejszej Macedonii osiedlała się ludność turecka. Z falą Turków przybyli także Cyganie, Ormianie oraz Żydzi uchodzący przed inkwizycją z Hiszpanii i Portugalii. W XVIII w. na zachodnie obszary Macedonii (dzisiejszej Wardarskiej) napłynęła znaczna liczba Albańczyków popieranym przez Turków. Dokonywał się również proces islamizacji ludności macedońskiej, która jednak nadal posługiwała się językiem macedońskim.

Ruch dążący do odrębności narodowej i politycznej Macedonii pojawił się późno, bo dopiero w drugiej połowie XIX w. Wyrazem tych dążeń była kodyfikacja języka macedońskiego jako odrębnego w grupie języków słowiańskich, dokonana przez braci Mladenów w 1862 r., oraz powstanie w 1893 r. Wewnętrznej Macedońskiej Organizacji Rewolucyjnej, która wysuwała hasła autonomii lub przyłączenia do Bułgarii. Nieskoordynowana działalność i rozmaite opcje osłabiły ten ruch, co doprowadziło w 1897 r. do jego likwidacji przez władze tureckie. W wyniku tej decyzji w 1903 r. wybuchło powstanie przeciw Turcji. Rezultatem wielu ruchów wyzwoleniczych, wojen rosyjsko-tureckich i bałkańskich, na mocy traktatu pokojowego zawartego w lipcu 1913 r. przez Serbię, Czarnogórę, Grecję, Rumunię i Bułgarię Macedonia została podzielona pomiędzy trzy państwa. Grecja otrzymała Macedonię Egejską, Bułgaria Piryńską, a Serbia Wardarską. Wraz z końcem I wojny światowej Macedonia Wardarska weszła w skład Królestwa Serbów, Chorwatów i Słowenów (nazwanego od 1929 r. Jugosławią), jako integralna część Serbii. Rząd belgradzki nie uznał odrębności macedońskiej, zarówno politycznej jak i językowej. W stosunku do ludności macedońskiej była prowadzona polityka asymilacyjna polegająca m.in. na nauczaniu w szkołach w języku serbskim oraz przesiedleniu na obszar Macedonii ludności z Czarnogóry, Serbii i wschodniej Chorwacji (do 1928 r. napłynęło tu 6400 rodzin).

W czasie II wojny światowej Macedonia była okupowana przez Bułgarów. W 1943 r. na II zgromadzeniu Antyfaszystowskiej Rady Wyzwolenia Narodowego Jugosławii (AVANJ) w Jajce Macedończykom przyznano po raz pierwszy status odrębnego narodu, a 2 sierpnia 1944 r. podjęto decyzję o uznaniu języka macedońskiego i wprowadzeniu go jako języka urzędowego w Macedonii. Po zakończeniu II wojny światowej jugosłowiańska część Macedonii stała się jedną z republik związkowych Jugosławii.

W wyniku rozpadu Jugosławii (1991 r.) Macedonia proklamowała swoją niepodległość. Z powodu konfliktu z Grecją dotyczącego nazwy państwa i flagi została przyjęta do ONZ dopiero w kwietniu 1993 r. pod tymczasową nazwą – Była Jugosłowiańska Republika Macedonii.

Liczba mieszkańców Macedonii jest sprawą sporną. Spis ludności przeprowadzony w 1991 r. (jeszcze przed rozpadem Jugosławii) wykazał, że wynosiła ona 2 033 964 osoby. Spór dotyczył zaniżonej liczby ludności albańskiej i serbskiej. Według tego spisu Macedonię zamieszkiwało 420 tys. Albańczyków; źródła albańskie podają, że 800 tys., a Serbów 43 tys.; szacunki serbskie zaś mówią o 245 tys. Celem uzyskania dokładnych danych został przeprowadzony drugi spis w 1994 r. Mieszkańcy Macedonii zostali spisani (dla celów porównawczych) wg zasad stosowanych w poprzednich spisach jugosłowiańskich oraz wg kryteriów przyjętych przez ówczesne władze macedońskie. Według kryterium „jugosłowiańskiego” liczba ludności wynosiła 2 106 664 osób, a wg kryterium „macedońskiego” – 1 945 932 osób. Wyniki tych spisów różniły się zatem o 160 tys. osób, co wpłynęło na oficjalną zmianę udziału poszczególnych grup etnicznych w strukturze narodowościowej Macedonii i wywołało konflikty między Macedończykami a Albańczykami i Serbami.

Na obszarze dzisiejszej Macedonii zarówno w przeszłości jak i obecnie dokonywały się znaczne przeobrażenia w strukturze etnicznej jej mieszkańców. Oprócz trzech głównych grup narodowościowych: Macedończyków, Albańczyków i Turków, Macedonię zamieszkuje 16 innych grup etnicznych. W ciągu 50 lat od zakończenia II wojny światowej udział poszczególnych narodowości ulegał różnorodnym zmianom (ryc. 1). Od 1953 r. do 1994 r. stale i systematycznie wzrastała liczebność Macedończyków i Albańczyków oraz Cyganów. Podczas gdy liczba Albańczyków wzrosła prawie dwukrotnie, a Cyganów półtora raza, liczebność Macedończyków zwiększyła się tylko o ponad połowę. Spowodowało to, że od 1961 r. systematycznie spadał udział Macedończyków w ogólnej liczbie ludności republiki z 71% do 66,5% (w 1994 r.), a wzrastał udział Albańczyków (z 13% do 23%) oraz Cyganów (z 1,5% do 2,2%) (tab. 1). Wynikało to m.in. z wysokiego przyrostu naturalnego ludności albańskiej i odrębnej muzułmańskiej (co związane było z wyznawaną religią i modelem rodziny), a także z migracji (napływ Albańczyków i Cyganów z Kosowa oraz Muzułmanów z obszarów wschodniej Czarnogóry i południowej Serbii Centralnej – Panov 1989). Przyrost naturalny w Macedonii w latach 1961, 1971, 1981 wynosił odpowiednio 19,6‰, 15,2‰, 13,6‰, a wśród ludności albańskiej osiągnął wartości 31,3‰, 29‰, 23‰ (Breznik 1974). W ostatnich latach (1994) przyrost ten obniżył się do 8‰, ale w gminach takich jak Debar, Gostivar czy Tetewo, gdzie połowę jej mieszkańców stanowili Albańczycy, wynosił od 15‰ do 19‰. Do 1981 r. wzrastał udział tzw. Muzułmanów w ogólnej liczbie ludności Macedonii i w roku tym wynosił on 2,1%. W kolejnych spisach odsetek ten zaczął gwałtownie spadać – do 0,8% w 1994 r. Spowodowane to było przypuszczalnie pojawieniem się w spisie z 1994 r. grupy etnicznej Bośniacy, którzy do tej pory określali się jako Muzułmanie. Odmienny proces występował w przypadku rozwoju pozostałych grup etnicznych, takich jak: Turcy, Serbowie, Wołosi, Bułgarzy, Grecy, Rosjanie, Czarnogórcy, Chorwaci. Każdy kolejny spis wykazywał spadek ich udziału w ogólnej liczbie ludności republiki. Związane to było z repatriacją lub migracją tej ludności do krajów macierzystych. Szczególnie szybko ubywało Turków, których udział obniżył się z 15,6% w 1953 r. do 3,9% w 1994 r. (z 204 tys. do 83 tys.). Spowodowane to było masowymi wyjazdami ludności tureckiej do Turcji (tab. 1).

Na zmianę struktury narodowościowej Macedonii w znacznym stopniu wpłynęły również migracje wewnętrzne ludności pomiędzy republikami i obszarami autonomicznymi Jugosławii. Świadczy o tym bilans tych przesunięć wg narodowości sporządzony na podstawie spisu z 1981 r. (tab. 2). Zauważono, że znacznie więcej przyjeżdżało do Macedonii

Albańczyków i Muzułmanów, niż z niej wyjeżdżało. Natomiast zdecydowaną przewagę odpływu notowano wśród pozostałych grup narodowościowych, a szczególnie Macedończyków, Serbów, Chorwatów i Słoweńców. Emigranci kierowali się głównie do Serbii Centralnej, Chorwacji, Słowenii i Wojwodiny. Stosunkowo niewielki ujemny bilans przemieszczeń wewnętrznych był wynikiem nadwyżki napływu ludności albańskiej i Cyganów z Kosowa oraz Czarnogóry, a także Muzułmanów z Bośni i Hercegowiny (Panov 1989; Stefanović 1986; Žuljić 1989).

Tabela 1. Liczba i struktura narodowościowa ludności Macedonii (wg spisów)

	Lata						
	1953	1961	1971	1981	1991 ¹	1994 ²	1994 ³
Ogółem w tys.	1304,5	1406,0	1647,3	1909,0	2034,0	2106,7	1945,9
Ogółem w %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Macedończycy	66,0	71,0	69,3	67,0	65,3	66,5	66,5
Albańczycy	12,5	13,0	17,0	19,8	21,7	23,0	22,6
Włosi	0,7	0,6	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4
Cyganie	1,6	1,5	1,5	2,3	2,6	2,2	2,2
Turcy	5,6	9,4	6,6	4,5	3,8	3,9	4,0
Bośniacy ⁵	—	—	—	—	—	0,3	—
Bułgarzy	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	—
Grecy	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	—
Muzułmanie ⁴	0,1	0,1	0,1	2,1	1,6	0,8	—
Polacy	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	—
Rumuni	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	—
Rosjanie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	—
Słoweńcy	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	—
Serbowie	2,6	2,7	3,0	2,8	2,3	1,9	2,0
Węgrzy	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	—
Chorwaci	0,2	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1	—
Czarnogórcy	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	—
Czesi	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	—
Pozostali	0,2	0,2	1,4	1,0	1,8	0,3	1,8
Nieokreśleni	—	—	0,0	0,0	0,1	0,1	—
Określeni regionalnie	—	—	0,0	0,0	0,0	0,0	—

¹ Spis przeprowadzony przed rozpadem Jugosławii

² Spis przeprowadzony wg kryteriów jugosłowiańskich

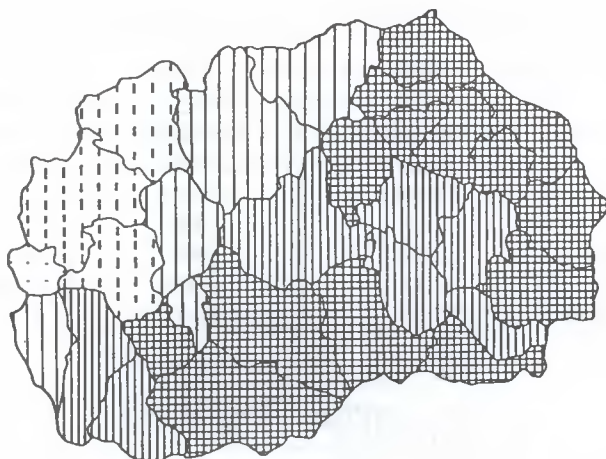
³ Spis przeprowadzony wg kryteriów macedońskich

⁴ Od 1971 r. wykazywani w sensie grupy narodowościowej

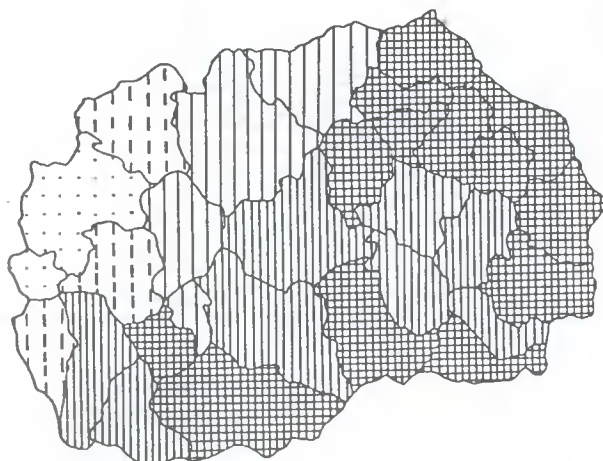
⁵ Wykazani w sensie grupy narodowościowej po raz pierwszy w czasie spisu w 1994 r.

Źródło: Popis stanovništva FNRJ 1953, 1961, 1971, 1981. Sovezni Zavod ze Statistiku, Beograd; Statistički Godišnik na Republika Makedonija 1992, 1994, 1996. Statistički Zavod za Statistika, Skopje.

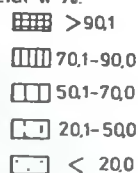
1971

1991

Udział w %:

30000 km

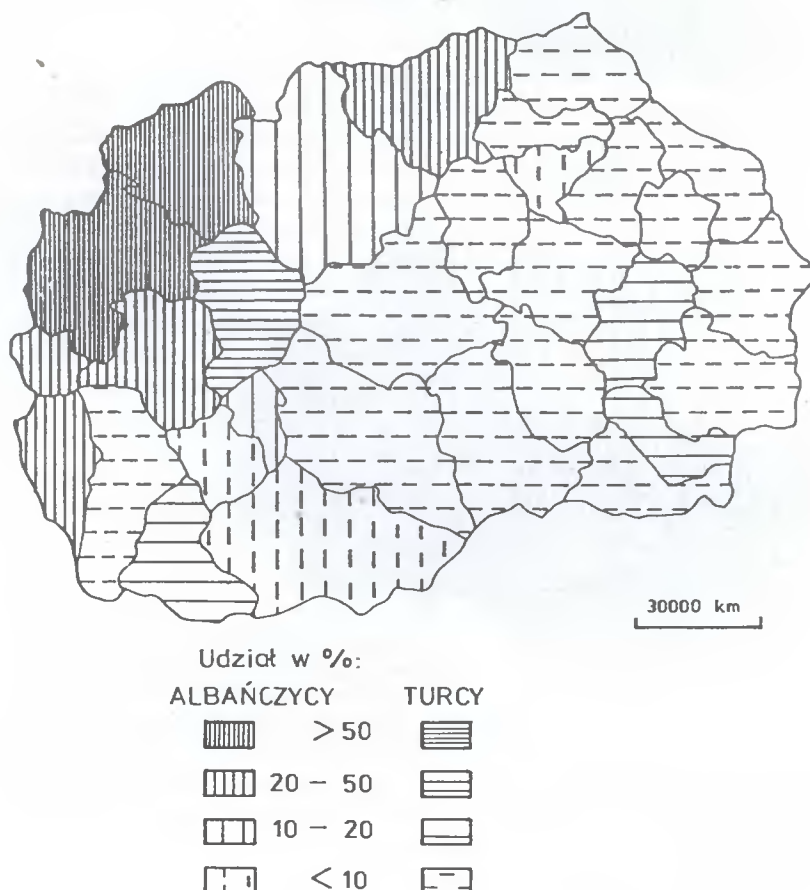
Ryc. 1. Rozmieszczenie Macedończyków wg gmin w 1971 i 1991 roku

Źródło: Oprac. własne na podst. Statist. Bilten 1295, Beograd 1982; Statist. God. Rep. Makedonija, Skopje 1996

Tabela 2. Migracje ludności między Macedonią a republikami Jugosławii
wg narodowości na podstawie spisu z 1981 r.

Narodowości	Napływ do Macedonii	Odpływ z Macedonii	Saldo
Albańczycy	19077	9852	+9225
Chorwaci	2400	2777	-377
Czarnogórcy	1897	2231	-334
Macedończycy	16594	29830	-13236
Muzułmanie	8666	3792	+4874
Serbowie	19519	26120	-6601
Słoweńcy	387	857	-470
Nieokreśleni i „Jugosłowianie”	2967	9087	-6124
Pozostali	5745	3859	+1886
Ogółem	77248	88405	-11157

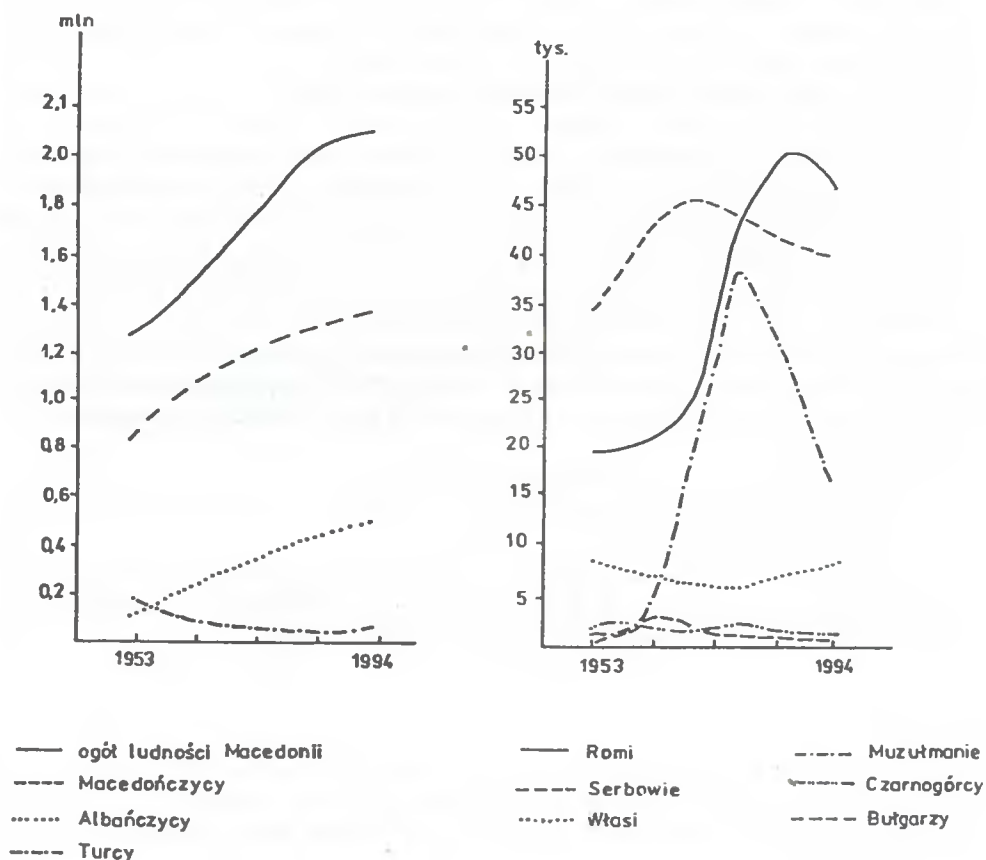
Źródło: S. Žuljić (1989, s. 44)

Ryc. 2. Rozmieszczenie Albańczyków i Turków wg gmin w 1991 roku

Źródło: Oprac. własne na podst. Statist. Bilten 1295, Beograd 1980; Statst. God. Rep. Makedonija, Skopje 1996

Dla omówienia przestrzennego rozkładu struktury etnicznej ludności Macedonii i jej zmian posłużono się tzw. indeksem etnicznej heterogenności (procentowy udział najliczniejszej grupy narodowościowej do ogólnej liczby ludności opszyny – gminy) dla lat 1971 i 1991. W 1971 r. z ogólnej liczby 30 gmin w 27 Macedończycy stanowili ponad 50%, w tym w 13 ponad 90%. Największa koncentracja Macedończyków występowała w dolinie Wardaru oraz we wschodniej i północno-wschodniej części republiki. Najmniejszy udział ludności macedońskiej (poniżej 50%) miały 4 gminy (Tetowo, Kiczewo, Debar i Gostivar) położone w północno-zachodniej części kraju (ryc. 2).

Ryc. 3. Rozwój liczbowy poszczególnych grup narodowościowych w Macedonii wg spisów
Źródło: Oprac. własne na podst. Statist. Bilten 1295, Beograd 1982, Statist. God. Rep. Makedonija, Skopje 1996

Albańczycy skupiali się na zachodzie, w gminach leżących przy granicy z Albanią i Kosowem, stanowiąc od 14% do 60% ich społeczności. Turcy zamieszkiwali środkową i wschodnią Macedonię. Najwięcej było ich w gminach Debar (35,6%), Kruszewo (21%), Gostivar (16%), Brod (15,5%), Resen (13%) (ryc. 3). Serbowie skupiali się głównie na

Albańczycy skupiali się na zachodzie, w gminach leżących przy granicy z Albanią i Kosowem, stanowiąc od 14% do 60% ich społeczności. Turcy zamieszkiwali środkową i wschodnią Macedonię. Najwięcej było ich w gminach Debar (35,6%), Kruszewo (21%), Gostiwar (16%), Brod (15,5%), Resen (13%) (ryc. 3). Serbowie skupiali się głównie na północy kraju, w gminach graniczących z Serbią (do 13%), a także na południu w gminach Negotino i Gewgelija (5%). Muzułmanie osiedlili się na tych samych terenach co ludność albańska. Znaczącą grupą etniczną byli również żyjący w rozproszeniu Cyganie, którzy tworzyli nieliczne skupiska; najwięcej ich zamieszkiwało w gmianach: Skopje (4,4%), Winiča (3,7%), Kumanowo (3%). Wołosi koncentrowali się najliczniej w południowo-zachodniej części Macedonii (Kruszewo, Struga) oraz na wschodzie (Sztip, Winnica). Najbardziej skomplikowaną strukturę etniczną posiadała gmina Kiczewo położona w zachodniej części republiki. Występowała tu współdominacja różnych narodowości. Żadna grupa etniczna nie stanowiła ponad 50% ogólnej liczby mieszkańców.

Wyniki spisów z 1991 i 1994 r. potwierdzają zarysowujące się tendencje w przestrzennej koncentracji poszczególnych narodowości. W gminach, w których znaczny udział w 1971 r. miała ludność albańska, w 1991 r. jej dominacja znacznie się powiększyła, zwłaszcza w gmianach Tetowo i Gostiwar (ryc. 3). Na obszarach gmin zamieszkałych głównie przez Macedończyków, w związku ze zmniejszeniem się ich udziału w strukturze etnicznej republiki odsetek ich obniżył się w 18 gminach (na ogólną liczbę gmin – 30). W 9 gminach spadek ten zawierał się w granicach 0,1–1%, w 5 gmianach wynosił 1–4%, a w pozostałych 4 aż 7–15%. Jednak w dalszym ciągu Macedończycy stanowią 90% mieszkańców w 12 gminach, a w 25 ponad 50%. W 3 gminach położonych w zachodniej części Macedonii (Struga, Debar i Kiczewo) oraz w 1 na północy (Kumanowo) ludność macedońska utraciła swoją dominację na rzecz Albańczyków i Turków. Wystąpiła tu współdominacja tych narodów.

W świetle powyższych rozważań można stwierdzić, że:

- przeszłość historyczna, związki kulturowe i religijne wpływają na integrację lub dezintegrację więzi międzyludzkich,
- zróżnicowanie etniczne w sprzyjającej ku temu sytuacji politycznej zwiększa wzajemne konflikty, czego wyrazem było proklamowanie przez Albańczyków 5 kwietnia 1992 r. w zachodniej Macedonii Albańskiej Autonomicznej Republiki Ilirii.

Literatura

- Antoszek J., 1995, *Problemy narodowościowe i religijne na Półwyspie Bałkańskim*, „Czas. Geogr.” z. 3–4
- Božić J., Čirković S., Ekmečić M., Dedijer V., 1973, *Istorija Jugoslavije*, Beograd
- Breznik D., 1974, *Rozvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu*, Institut Društvenih Nauka, Belgrad
- Falczak W., Wasilewski T., 1985, *Historia Jugosławii*, Zakład Ossolińskich, Warszawa
- Klemenčič V., 1991, *Spreminjanje nacionalne strukture prebivalstva Jugoslavije v novejšem razdobju*, Geografija v šoli, z. 5, Ljubljana
- Maryński A., 1988, *Narodowości świata*, PWN, Warszawa
- Mróz G., 1992, *Struktura narodowościowa ludności Chorwacji*, vol. I, Instytut Geografii WSP, Kraków
- Mróz G., 1994, *Wojwodina – mozaika etniczna*, „Czas. Geogr.” z. 2
- Panov M., 1989, *Geopolitički položaj Makedonije kao jedan od faktora istorijsko-geografskog i etničkog razvika*, Jugoslovenski Geoprostor. Centar za marksizam univerziteta, Beograd

Popis stanovništva FNRJ 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, Sovezni Zavod ze Statistiku, Beograd
 Skowronek J., Tanty M., Wasilewski W., 1977, *Historia Słowian Południowych i Zachodnich*, PWN ,
 Warszawa
 Statistički Bilten Nr 1295, Sovezni zavod za statistiku, Beograd 1982
 Statisticzki Godisznik na Republika Makedonija 1992, 1994, 1996. Statisticzki Zavod za Statistika,
 Skopje
 Stefanović R., 1986, *Unutrašnje migracije*, Jugoslovenski Pregled, sveska 12, Beograd
 Žuljić S., 1989, *Narodnostna struktura Jugoslavije i tokovi promjene*, Ekonomski Institut, Zagreb

GRAŻYNA MRÓZ

Ethnic structure of Macedonia and its changes

Macedonia is a country inhabited by 1 945 932 (1994) people and it is a mosaic in respect of nationalities living there. Beside 3 grup (Macedonian, Albanian, Turkish) there are 16 other ethnic groups. Such great national diversity being the result of history has become the background of present conflicts.

Percentage of particular nationality groups in Macedonia has undergone different changes since the World War II. While the percentage of Albanians, Moslems and Romans has increased, the participation of Macedonian and other ethnic groups has decreased. Convergence of national groups concentration to historical settlement processes on those areas can be noticed on the spatial distribution of heterogeneity ethnic coefficient.

LECH HAYDUKIEWICZ

Przemiany etniczne ludności polskiej na Kowieńszczyźnie

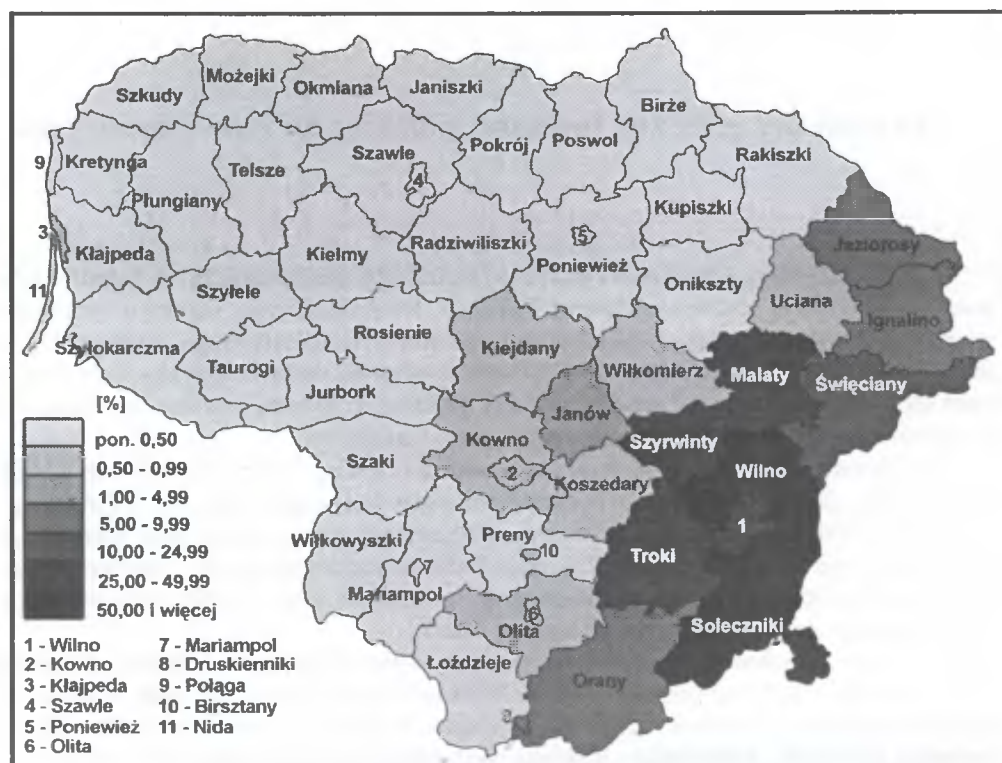
Celem niniejszego opracowania jest próba ukazania przemian etnicznych ludności polskiej zamieszkującej obszar środkowej Litwy, tzw. Kowieńszczyznę, przyczyn tych przemian oraz aktualnego stanu jej świadomości narodowej. Dla ilościowego i terytorialnego zobrazowania zmian liczby i udziału Polaków w zaludnieniu omawianych obszarów posłużono się dostępnymi danymi spisowymi, które poddano krytycznej analizie, opierając się na literaturze oraz badaniach terenowych – wywiadach i ankietach.

Mniejszość polska na Litwie, wynosząca według oficjalnych danych spisowych z 1989 roku 258 tys., jest skupiona prawie w całości we wschodniej części kraju, na Wileńszczyźnie (Wilnia, Vilnius Kraštas) [5]. W samym Wilnie mieszkało według tego spisu 108,2 tys. Polaków, co stanowiło prawie 42% ogółu Polaków zamieszkujących republikę. Reszta osób narodowości polskiej jest rozmieszczona w miastach oraz na obszarach wiejskich Wileńszczyzny, co obrazuje rycina 1 i tabele 1 oraz 2.

Północne i zachodnie rejony Litwy, a także rejony graniczące z Polską wykazują praktycznie brak ludności polskiej – liczba Polaków nie przekracza 200 osób w poszczególnych regionach. Zaznacza się natomiast obszar środkowej Litwy (rejony: kowieński, janowski, kiejdański, koszedarski i wilkomierski), gdzie ludności polskiej jest więcej – ok. 1%. Porównując dane współczesne z pierwszymi spisami obejmującymi ziemie litewskie można zauważyć drastyczny spadek zarówno liczby, jak i udziału Polaków w zaludnieniu Kowieńszczyzny. Dane ze spisów rosyjskich dotyczące liczebności Polaków w guberni i powiecie kowieńskim przedstawia tabela 3.

Spis rosyjski z 1897 roku stanowił pierwszą usystematyzowaną, w miarę kompletną informację o składzie narodowościowym, w tym o rozmieszczeniu Polaków na omawianych terenach. Niestety, jak twierdziło wielu ówczesnych badaczy i znawców tematu (m.in. W. Wakar [15]), był on bardzo tendencyjny w stosunku do Polaków. Jako dowody przytaczają oni ogromne, niczym nie usprawiedliwione różnice pomiędzy spisami z 1897 i 1909 roku oraz utworzenie wielkiej liczebnie, a nie istniejącej w rzeczywistości kategorii spisowej „Rosjan–katolików”, ewentualnie „Rosjan innych wyznań”. Przykładowo w roku 1897 w całej guberni kowieńskiej było zapisanych jako Polaków 138.408 osób, co dawało 9,1%, a dodając „Rosjan–katolików” aż 172.055 osób, czyli 11,3%, natomiast już 12 lat później podczas kolejnego spisu liczba Polaków razem z „Rosjanami innych wyznań” jest nawet w liczbach bezwzględnych niższa od ilości samych Polaków z 1897 roku i wynosi

131.087. Kategoria Polaków według drugiego spisu liczy jedynie 57.937 osób. Należy tu oczywiście postawić pytanie o występowanie procesów asymilacyjnych ludności polskiej na przestrzeni lat pomiędzy spisami – był to już okres odrodzenia narodowego Litwinów, jednakże kwestia intensywnej lituanizacji przed 1909 rokiem wydaje się wątpliwa [11].

Ryc. 1. Udział Polaków w zaludnieniu regionów i miast wydzielonych wg spisu z 1989 r.

Źródło: Oprac. własne na podst. [1, 14]

Tabela 1. Polacy w miastach wydzielonych wg spisu z 1989 r.

miasto	liczba	odsetek	miasto	liczba	odsetek	miasto	liczba	odsetek
Wilno	108239	18,77	Poniewież	357	0,28	Polaga	64	0,36
Kowno	2592	0,62	Olita	533	0,73	Birsztany	19	0,54
Kłajpeda	1107	0,55	Mariampol	128	0,25	Neringa	11	0,44
Szawle	449	0,31	Druskienniki	1048	5,53			

Źródło: Oprac. własne na podst. [1, 14]

Tabela 2. Polacy w rejonach wg spisu z 1989 r.

rejon	liczba	odsetek	rejon	liczba	odsetek	rejon	liczba	odsetek
Birze	91	0,24	Mariampol	126	0,26	Szaki	56	0,13
Ignalino	4473	7,49	Możejki	124	0,20	Szawle	69	0,14
Janiszki	113	0,34	Okmiana	140	0,37	Szkudy	13	0,05
Janów	923	1,70	Olita	297	0,89	Szylele	57	0,18
Jeziorosy	1912	7,36	Onikszy	139	0,36	Szyłokarczma	181	0,27
Jurbork	47	0,12	Orany	2642	6,97	Szyrwinty	2402	11,06
Kiejdany	616	0,89	Plungiany	56	0,10	Święciany	10934	28,77
Kielmy	69	0,16	Pokrój	43	0,14	Taurogi	53	0,10
Kłajpeda	64	0,14	Poniewież	133	0,32	Telsze	98	0,16
Koszedary	328	0,82	Poswol	51	0,14	Troki	19365	23,84
Kowno	741	0,88	Preny	177	0,45	Uciana	308	0,59
Kretynga	37	0,08	Radziwiłłiszki	219	0,40	Wilno	59812	63,54
Kupiszki	65	0,25	Rakiszkis	167	0,35	Wilkomierz	357	0,68
Łódzkie	158	0,47	Rosienie	68	0,15	Wilkowyszki	104	0,20
Malaty	2755	10,08	Soleczniki	32891	79,55			

Źródło: Oprac. własne na podst. [1,14]

Tabela 3. Polacy wg spisów z 1897 i 1909 r.

jednostka	1897		1909	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek
Gubernia kowieńska	172.055	11,3	131.087	8,0
pow. Kowno	52.741	25,3	28.414	11,4

Źródło: [15]

Po uzyskaniu niepodległości przez państwo litewskie i ustanowieniu stolicy w Kownie (dla Litwinów stolicą konstytucyjną było Wilno będące „pod okupacją polską”, a Kowno miało status stolicy tymczasowej) duży odsetek Polaków pozostał w granicach Litwy Kowieńskiej. Głównymi skupiskami Polaków były: pas pogranicza polsko-litewskiego – nie ujęty w niniejszym opracowaniu jako najbardziej zachodni fragment Wileńszczyzny – oraz powiaty kowieński i kiejdański [10,13]. W ramach opracowanego obszaru ujęto oprócz ww. powiatów również 2 gminy z powiatu trockiego, 6 z powiatu wilkomierskiego oraz 2 z powiatu poniewieskiego, ze względu na tworzenie przez nie obszarów peryferyjnych zwartego osadnictwa polskiego w centralnej Litwie (patrz ryc. 2 i 3 oraz tab. 4).

Spis z 1923 roku, przeprowadzony w młodym państwie litewskim, którego władze dążyły do nadania mu charakteru narodowego, został przeprowadzony w warunkach administracyjnego utrudniania egzystencji mniejszościom narodowym. Spis objął swym zasięgiem Litwę z wyłączeniem tak zwanej Małej Litwy, czyli okręgu Kłajpedy (Klaipėdos kraštas), wokół którego w 1923 r. trwały zarówno militarne, jak i dyplomatyczne spory na tle jego przyszłego statusu. Jednakże na obszarze Kraju kłajpedzkiego nie było mniejszości polskiej. Spis wykazał 65.599 osób narodowości polskiej, czyli 3,23%, co zostało poddane krytyce ze strony polskiej ludności Litwy. Na podstawie danych urzędowych dotyczących głosowań do Sejmów litewskich z lat 1922–1926 oszacowano liczbę Polaków na 202 tys.,

czyli 10% ludności kraju [13]. Liczebność Polaków na Kowieńszczyźnie na podstawie spisów oraz statystyki wyborczej przedstawia tab. 4 oraz ryc. 3 i 4.

Ryc. 2. Kowieńszczyzna na tle międzywojennego podziału administracyjnego Litwy

Źródło: Oprac. własne na podst. [4]

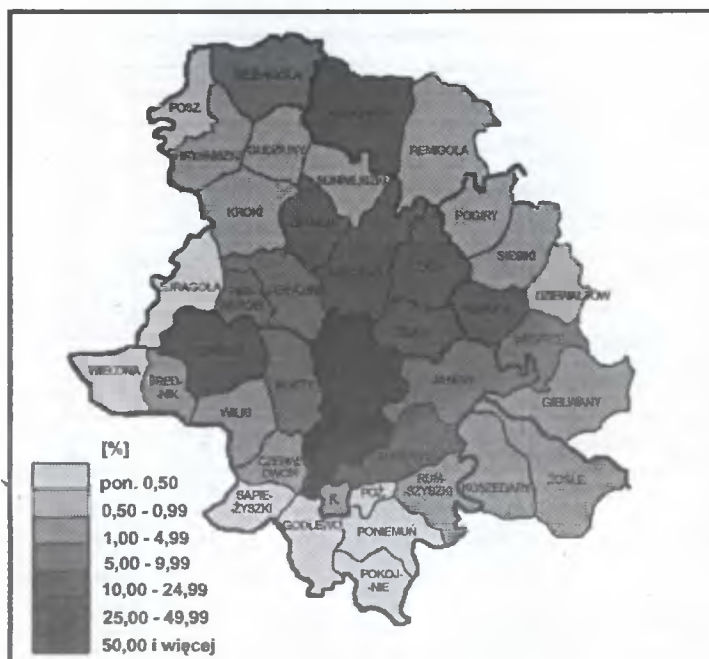
Dysproporcje pomiędzy danymi oficjalnymi – zdecydowanie zaniżającymi udział mniejszości polskiej na Litwie – a wartościami uzyskanymi drogą pośrednią są jeszcze większe, gdy weźmiemy pod uwagę omawiane tereny Kowieńszczyzny. W 40 badanych gminach z ponad 90 tys. Polaków spis wykazał ich jedynie 20 tys., czyli czterokrotnie mniej. Polacy skupiali się w Kownie, wyłączając dzielnicę Aleksota (lit. Aleksotas) położoną na południe od Niemna, gdzie stanowili tylko 10% mieszkańców, oraz w gminach przylegających do miasta od północy. W gminach Bobty, Turżany, Łopie i Wędziagoła Polacy stanowili bezwzględną większość mieszkańców, dochodzącą w gm. Łopie do 90%.

Polacy wraz z Żydami stanowili większość w przeważającej liczbie miast. W Kownie Polacy liczyli 31,5% , Żydzi – 31,8%, w Janowie Polacy stanowili 24,2%, Żydzi – 60%; w Kiejdanach odpowiednio – 37 % i 42% [13]. Bardzo małym udziałem ludności polskiej charakteryzowała się południowa część powiatu kowieńskiego – gminy położone na obszarze Suwalszczyzny (Suwalkija), czyli na południe od Niemna. Mniejszość polska nigdy nie przekraczała tam 5%.

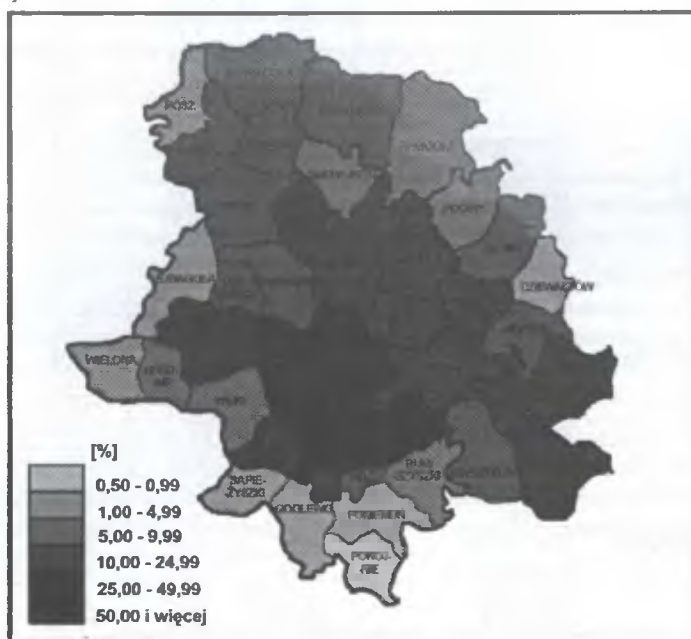
Tabela 4. Liczebność Polaków w wybranych powiatach i gminach Litwy Kowieńskiej

nazwa polska	nazwa litewska	liczba	odsetek	liczba	odsetek
		dane spisowe		polskie szacunki	
m. Kowno	Kaunas	4193	4,54	29104	31,48
pow. Kowno	Kaunas	10092	10,20	28492	28,8
Bobty	Babtai	603	9,50	3807	60
Czekiszki	Čekiškės	1163	15,71	1874	25,3
Czerwony Dwór	Raudondvaris	148	3,20	1819	39,3
Godlewo	Garliava	24	0,31	89	1,13
m. Janów	Jonava	55	1,34	996	24,2
Janów	Jonava	819	9,02	4115	45,3
Łopie	Lapės	3109	67,53	4144	90
Pokojnie	Pakuonis	20	0,38	39	0,75
Poniemuń	Aukštoji Panemunė	29	0,44	239	3,6
Požajście	Pažaislis	8	0,37	478	22
Rumszyski	Rumšiškės	138	2,40	504	8,8
Sapiezyski	Zapyškis	19	0,48	48	1,2
Średnik	Serėdžius	71	1,61	352	8
Turzany	Turžėnai	594	10,95	3445	63,5
Wędziągola	Vandžiogala	3151	38,25	5973	72,5
Wielona	Veliuona	13	0,24	70	1,27
Wilki	Vilkija	128	1,70	500	6,6
pow. Kiejdany	Kėdainiai	6390	7,42	18499	21,49
m. Kiejdany	Kėdainiai	350	4,72	2744	37
Bejsagola	Baisogala	461	6,02	1371	17,9
Datnów	Dotnuva	968	15,04	2840	44,12
Ejragola	Ariogala	19	0,30	159	2,5
Gudziuny	Gudžiūnai	91	1,90	1064	22,25
Hryniskiski	Grinkiškis	171	3,17	791	14,65
Jaswojnie	Josvainiai	581	8,35	860	12,35
Kiejdany	Kėdainiai	1419	20,34	2494	35,75
Kroki	Krakės	343	4,05	1115	13,15
Pernarów	Pernarava	225	6,36	354	10
Poszuszwie	Pašušvis	37	0,88	198	4,7
Surwiliszki	Surviliškis	60	1,11	270	5
Szaty	Šėta	699	10,57	1667	25,2
Żejmy	Žeimiai	966	16,53	2572	44
z pow. Troki	Trakai	721	3,43	5236	24,88
Koszedary	Kaišiadorys	208	2,87	1578	21,8
Żośle	Žasliai	513	3,72	3658	26,51
z pow. Wilkomierz	Ukmergė	1436	4,52	7298	23,00
Dziewałtów	Deltuva	47	0,91	244	4,7
Gielwany	Gelvonai	230	2,47	3038	32,67
Kaplice	Panotėriai	491	12,96	1668	44
Pogiry	Pagiriai	209	4,23	444	9
Siesiki	Siesikai	147	2,86	1156	22,63
Wieprze	Vepriai	312	9,20	768	22,65
z pow. Poniewież	Panevėžys	1536	7,33	2890	13,78
Krakinów	Krekenava	1292	12,92	2210	22,1
Remigola	Ramygala	244	2,22	680	6,2
	RAZEM	20157	5,74	91519	26,06

Źródło: [13,10]

Ryc. 3. Udział Polaków w zaludnieniu gmin Kowieńszczyzny wg spisu litewskiego z 1923 r.
Źródło: [10]

Ryc. 4. Udział Polaków w zaludnieniu gmin Kowieńszczyzny wg polskich szacunków
Źródło: [13]

• Ostatnie w okresie międzywojennym polskie szacunki liczebności Polaków na Litwie Kowieńskiej, przeprowadzone w 1938 roku na zlecenie polskiego MSZ, dały w przybliżeniu liczbę 210 tys. [2].

Kolejny spis ludności został przeprowadzony w warunkach niemieckiej okupacji w maju 1942 roku. Według jego danych w granicach przedwojennej Litwy miało zamieszkiwać 41.028 Polaków, co oznaczałoby spadek o 24.571 osób w stosunku do spisu z 1923 roku [12]. Mając na uwadze, iż spis ten był przeprowadzany głównie przez organa litewskie oraz fakt wrogiego nastawienia zarówno ludności litewskiej, jak i okupanta niemieckiego do Polaków należy te dane uznać za zdecydowanie zaniżone.

Pierwszy powojenny spis ludności odbył się w roku 1959 i w jego świetle ludność polska prawie całkowicie zniknęła z obszaru Kowieńszczyzny. Pewne kłopoty przy porównywaniu danych powoduje różnica podziału administracyjnego, gdyż powojenne rejony i apilinki (gminy) nie pokrywają się terytorialnie z przedwojennymi powiatami i gminami, jednakże tendencje zmian ludnościowych można uchwycić pomijając drobne różnice terytorialne (porównaj ryc. 2 i 5 oraz 3 i 6). Liczebność i rozmieszczenie Polaków wg rejonów przedstawiają tab. 5 i 6 oraz ryc. 5.

Tabela 5. Polacy w miastach wydzielonych według spisu z 1959 roku

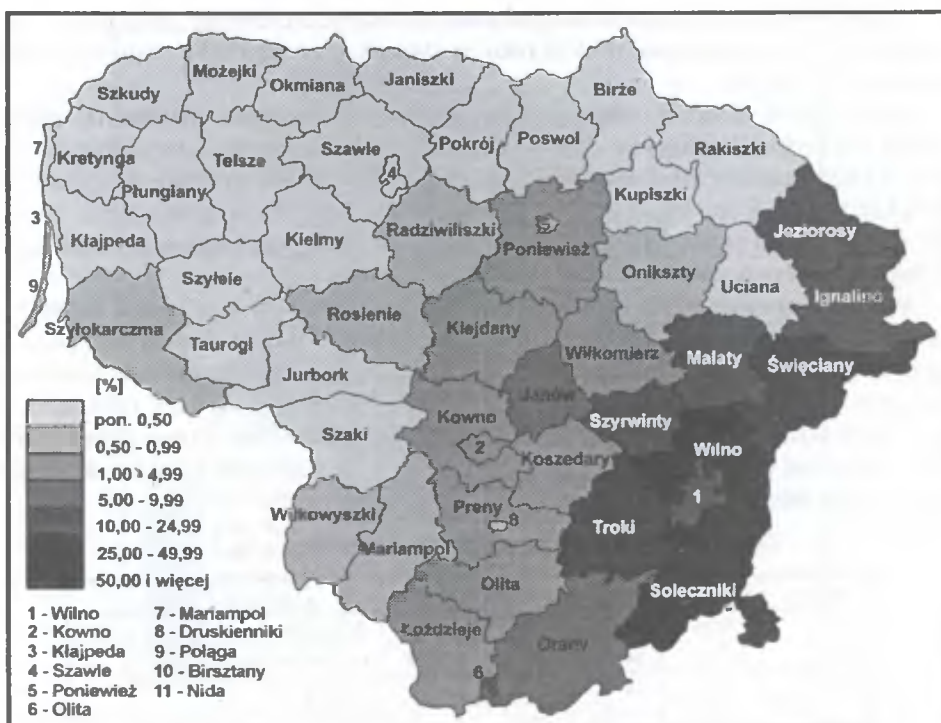
miasto	liczba	%	miasto	liczba	%	miasto	liczba	%
Wilno	47226	20,00	Poniewież	338	0,82	Neringa	14	0,95
Kowno	2933	1,34	Druskienniki	828	14,36	Girule	0	----
Kłajpeda	432	0,48	Połaga	15	0,26			
Szawle	159	0,27	Birsztany	13	0,99			

Źródło: [6,7,8,9]

Tabela 6. Polacy w rejonach według spisu z 1959 roku

rejon	liczba	%	rejon	liczba	%	rejon	liczba	%
Birże	64	0,15	Mariampol	564	0,73	Szaki	96	0,19
Ignalino	4370	11,51	Możejki	19	0,05	Szawle	105	0,20
Janiszki	52	0,16	Okmiana	102	0,30	Szkudy	11	0,03
Janów	2304	8,05	Olita	2322	3,63	Szylele	9	0,02
Jeziorosy	3808	10,97	Onikszy	427	0,83	Szyłokarczma	460	0,69
Jurbork	67	0,16	Orany	4151	9,89	Szyrwinty	3368	12,94
Kiejdany	2113	3,64	Płungiany	30	0,06	Święciany	14204	35,66
Kielmy	83	0,15	Pokrój	27	0,08	Taurogi	57	0,14
Kłajpeda	87	0,23	Poniewież	528	1,02	Telsze	72	0,13
Koszedary	704	1,57	Poswol	49	0,11	Troki	23906	42,60
Kowno	2879	4,92	Preny	508	1,06	Uciana	90	0,24
Kretynga	32	0,08	Radziwiliszki	512	0,94	Wilno	64467	80,32
Kupiszki	61	0,21	Rakiszkis	88	0,16	Wilkomierz	764	1,45
Łódzkie	766	1,61	Rosienie	286	0,51	Wilkowyszki	269	0,50
Malaty	6083	16,39	Soleczniki	37182	85,15			

Źródło: [6,7,8,9]

Ryc. 5. Rozmieszczenie Polaków wg spisu z 1959 r.

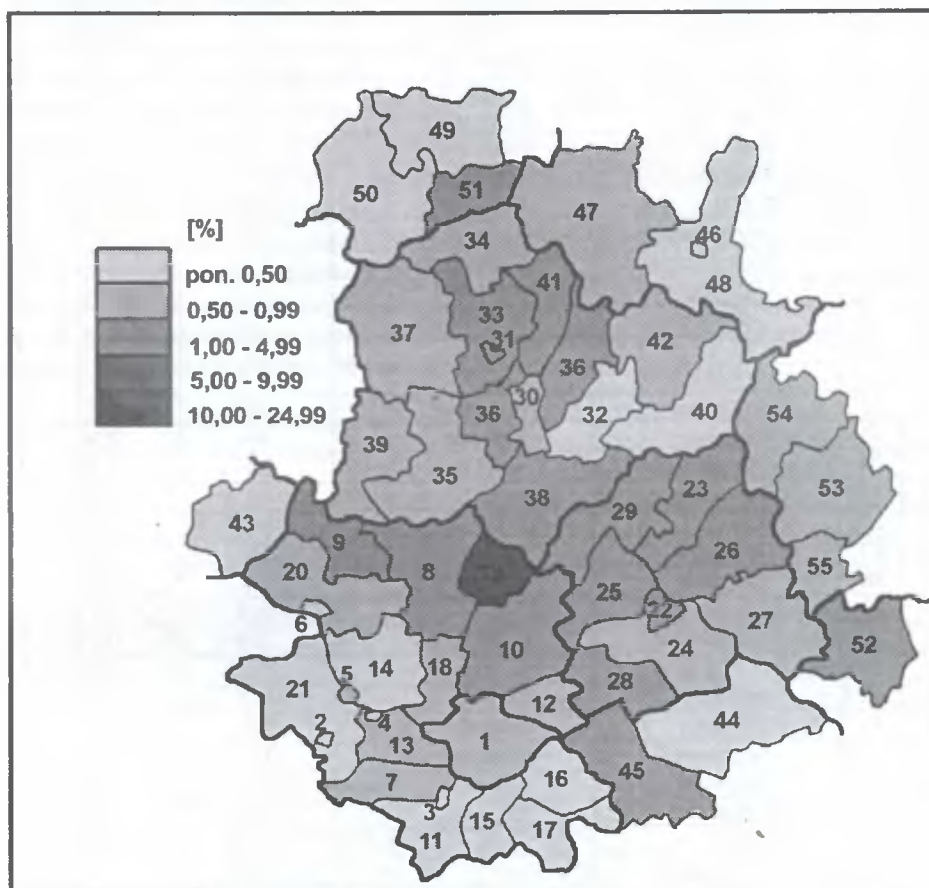
Źródło: [6,7]

Gwałtownego spadku liczebności oraz procentowego udziału ludności polskiej zarówno w miastach jak i rejonach wiejskich należy upatrywać – pominiwszy repatriację do Polski, która praktycznie nie objęła terenów Kowieńszczyzny – w naturalnej asymilacji, wzmocnionej stanowiskiem przedwojennych władz litewskich, władz okupacyjnych oraz władzy radzieckiej, eksterminacji w okresie II wojny światowej, a także wywozom na roboty do Niemiec i zsyłkom w głąb ZSRR oraz w zafałszowywaniu obrazu etnicznego przez spisy ludności, które w okresie radzieckim miały miejsce w 1959, 1970, 1979 i 1989 roku. Należy przy tym zaznaczyć, iż 50 lat jakie upłynęło pomiędzy ostatnimi wiarygodnymi danymi dotyczącymi sytuacji etnicznej na Litwie pochodzącymi z przełomu lat 20. i 30. a rokiem 1989 mogło spowodować również zmiany w mentalności ludności, która dawniej czynnie sprzeciwiała się lituanizacji, a obecnie podchodzi biernie do otaczającej ją rzeczywistości, mając pełną świadomość, iż polskość przechodzi do historii. Polacy na Kowieńszczyźnie borykali się od początku lat 20. z lituanizacją, niejednokrotnie przybierającą postać brutalnych szykan [16], następnie znaleźli się w szczególnie trudnej sytuacji podczas okupacji niemieckiej (z 24 tys. deportowanych obywateli Litwy, którzy we wrześniu 1944 r. pracowali w III Rzeszy, większość najprawdopodobniej stanowili Polacy)* [3]. Ostatecznie stali się obywatelami ZSRR, gdzie mimo oficjalnego

* Podczas przeprowadzania wywiadów dwa razy spotkałem się z opiniami dotyczącymi stosunków polsko-litewsko-niemieckich podczas II wojny światowej, które potwierdzają współdziałanie Litwinów z Niemcami w celu szykanowania Polaków:

uznania przez radziecką statystykę mniejszości polskiej byli traktowani jak obywatele drugiej kategorii zarówno przez rosyjskie, jak i litewskie władze.

W roku 1959 jedynie w rejonie janowskim udział Polaków był dość znaczny i przekraczał 8%, choć w przedwojennej gminie Janów, stanowiącej centrum późniejszego rejonu, Polacy stanowili ponad 45%. W rejonach kowieńskim i kiejdańskim Polacy stanowili mniej niż 5% mieszkańców. Kolejne radzieckie spisy ludności wykazywały systematyczny powolny spadek zarówno udziału, jak i liczby Polaków na Kowieńszczyźnie (por. tab. 2), choć w skali całego kraju liczba Polaków zwiększyła się od 1959 do 1989 roku z 230.107 do 257.994, czyli o 27.887 osób [1,6,7,8]. Liczbę i rozmieszczenie Polaków na Kowieńszczyźnie przedstawia ryc. 6 i tab. 7.

Ryc. 6. Udział Polaków w zaludnieniu miast i apilinek Kowieńszczyzny wg spisu z 1989 r.

Źródło: Oprac. własne na podst. [14]

„[...] za Niemców; Niemcy nic nie wiedzieli [w sensie: nie znali realiów]. Litwini [im] wskazywali kogo wyrzucić z domów; na dużych majątkach zasiadali Niemcy, na mniejszych, np. 9 ha, Litwini. Ci Litwini z Niemcami uciekli” (Polka, Lapès). Znając liczne przypadki współpracy Litwinów z Niemcami podczas wojny oraz niechęć do Polaków, takie wydarzenia mogły mieć miejsce.

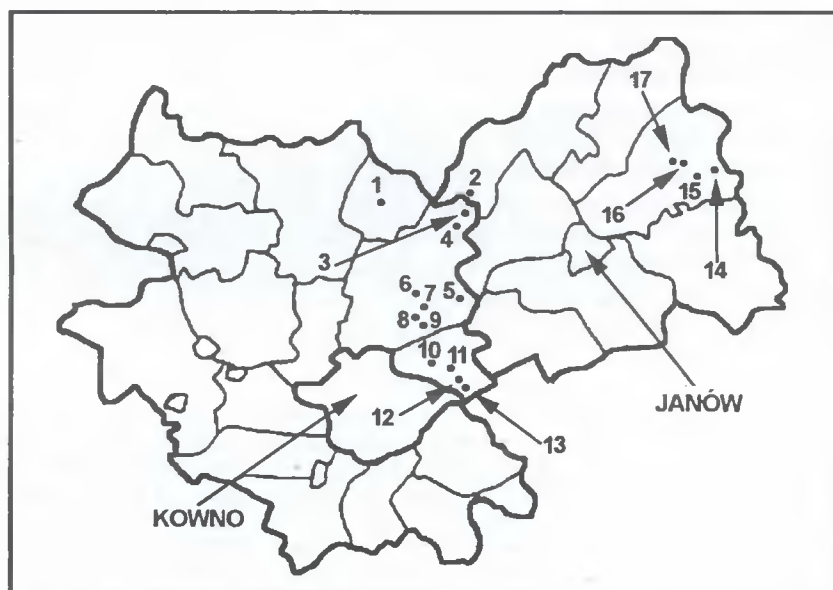
Tabela 7. Udział Polaków w zaludnieniu miast i apilek Kowieńszczyzny wg spisu z 1989 r.

	nazwa polska	nazwa litewska	l. ludn.	odsetek
1	2	3	3	5
1	m. Kaunas	m. Kowno	2592	0,62
2	m. Ežerėlis	----	0	--
3	m. Garliava	m. Godlewo	21	0,17
4	m. Kačerginė	----	3	0,41
5	m. Kulautuva	Kułatów	7	0,54
6	m. Vilkija	m. Wilki	4	0,15
7	Alšenų ap.	----	31	0,70
8	Babtai	Bobty	57	1,18
9	Čekiškės	Czekiszki	23	1,09
10	Domeikava	Domejków	216	2,92
11	Garliava	Godlewo	11	0,25
12	Karmelava	Kormiałów	64	0,90
13	Noreikiškiės	Norejiskizki	65	0,77
14	Raudondvaris	Czerwony Dwór	11	0,18
15	Rokai	Roki	10	0,18
16	Samylų ap.	----	14	0,32
17	Taurakiemio ap.	Taurokiemska ap.	1	0,04
18	Užliedžių ap.	Użusale	7	0,60
19	Vandžiogala	Wędziągola	143	11,78
20	Vilkija	Wilki	19	0,75
21	Zapyškis	Sapieżyszki	4	0,18
22	m. Jonava	m. Janów	575	1,57
23	Bukonys	Bukańce	49	2,90
24	Dumsių ap.	----	50	0,89
25	Kulva	----	32	1,39
26	Šilai	Szyle	85	4,20
27	Upninkai	Upninki	16	0,81
28	Užusaliai	Użusale	37	1,88
29	Žeimiai	Zejmy	83	3,24
30	m. Kėdainiai	m. Kiejdany	281	0,83
31	m. Dotnuva	m. Datnów	16	1,85
32	Aristava	----	9	0,32
33	Dotnuva	Datnów	62	1,11
34	Gudžiūnai	Gudziuny	12	0,53
35	Josvainiai	Jaswojnie	21	0,53
36	Kėdainiai	Kiejdany	58	1,37
37	Krakės	Kroki	26	0,67
38	Pelednagai	----	76	1,77
39	Pernarava	Pernarów	13	0,64
40	Šėta	Szaty	5	0,22
41	Surviliškis	Surwiliszki	30	1,53
42	Truskava	Trusków	13	0,76
43	Serėdžius	Średnik	9	0,26
44	Palomene	Łomiańcze	7	0,27
45	Rumšiškės	Rumszyszki	59	1,05
46	m. Ramygala	m. Remigola	6	0,30

1	2	3	4	5
47	Krekenava	Krakinów	45	0,83
48	Ramygala	Remigola	2	0,08
49	Baisogala	Bejsagola	12	0,21
50	Grinkiškis	Hrynciszki	7	0,21
51	Skėmiai	Skiemy	17	1,02
52	Gelvonai	Gielwany	30	1,35
53	Deltuva	Dziewałtów	25	0,70
54	Siesikiai	Siesiki	14	0,67
55	Vepriai	Wieprze	12	0,69
		RAZEM	5097	0,76

Źródło: [14]

Opierając się na szczegółowych danych o liczebności Polaków w poszczególnych wsiach apilinek badanego obszaru wybrano 17 wsi, w których przeprowadzono w 1997 roku wywiady z 80 osobami. Dodatkowo przeprowadzono też 10 wywiadów w Kownie. Wybrano wsie zróżnicowane pod względem etnicznym: jedną w całości zamieszkaną przez Polaków, wsie zamieszkałe w większości przez Polaków, wsie z niewielkim odsetkiem Polaków (najmniej – 0,23 % w Neveronys) oraz 2 wsie bez zarejestrowanych Polaków. Celem badań terenowych było uchwycenie zgodności spisu z 1989 roku oraz spisów wcześniejszych ze stanem faktycznym, ustalenie jakie czynniki powodują przemianę świadomości narodowej mieszkańców oraz jakie argumenty przeważają przy określaniu swej przynależności narodowej. Rozmieszczenie badanych wsi przedstawia ryc. 7, a ich charakterystykę tab. 8.

Ryc. 7. Rozmieszczenie badanych wsi

Źródło: Opracowanie własne

Tabela 8. Charakterystyka badanych wsi*

nr	nazwa wsi	apilinka	ilość wywiadów	l. ludn. wg spisu z 1989			
				Polacy	Litwini	Rosjanie	inni
1	Vandžiogala	Vandžiogala	30	131	826	43	2
2	Milašiškiai	Žeimiai	2	5	0	0	0
3	Puikoniai	Domeikava	3	5	7	0	0
4	Boniškiai	Domeikava	5	23	245	11	1
5	Andruškoniai	Domeikava	3	7	14	0	0
6	Pakalniškiai	Domeikava	1	4	13	1	0
7	Didžiosios Lapės	Domeikava	4	39	155	3	0
8	Šatijai	Domeikava	1	7	34	2	0
9	Lapės	Domeikava	4	2	557	43	9
10	Ramučiai	Karmelava	3	16	803	68	5
11	Sergeičikai I	Karmelava	3	0	37	10	2
12	Pabiržis	Karmelava	1	0	66	19	0
13	Neveronys	Karmelava	2	5	2133	74	9
14	Aklasis Ežeras	Šilai	8	10	2	6	3
15	Kaušanka	Šilai	4	16	37	1	0
16	Pupkuliai	Šilai	1	7	9	0	0
17	Satkunai	Šilai	2	7	30	1	0

Źródło: Opracowanie własne

Po wstępnym odrzuceniu 2 wywiadów przeprowadzonych w Kownie oraz 3 na wsi (respondenci pomijając zadawane pytania opowiadali np. o swoich prywatnych problemach finansowych lub kłopotach rodzinnych) przeprowadzono analizę 85 wywiadów. Miały one charakter luźnej, aczkolwiek kontrolowanej rozmowy, w której stałymi elementami były pytania o rok i miejsce urodzenia, miejscowość, w której respondent uczęszczał do szkoły oraz język wykładowy, dostępność posługi religijnej w języku polskim, zaludnienie wsi, w której respondent mieszka i mieszkał w czasach młodości (czy dawniej była to wieś liczniejsza czy mniejsza, jaka narodowość dominowała, w jakim języku mówiło się w domach i na ulicy). Zadawano też pytania dotyczące języka, którym się na co dzień posługuje respondent, oraz o jego przynależność narodową. Pytanie o narodowość często nastroczało trudności, stąd rozmowa kierowana była na narodowość rodziców lub dziadków, kładziono również nacisk na motywacje konkretnej deklaracji narodowościowej. Końcowe pytania dotyczyły młodzieży i dzieci (języka, jakim się posługują, ich narodowości).

* „*Za Niemca, jeśli paszport [się miało] litewski to «gut, komrad»*” (Polka, Andruškoniai). W opracowaniu starano się używać historycznych polskich nazw miejscowych zwłaszcza dla miast i ośrodków gminnych, podając jednocześnie ich oficjalne brzmienie litewskie. Polskie nazewnictwo można odnaleźć na licznych mapach wydawanych dla guberni litewskich za czasów carskich oraz w II Rzeczypospolitej. Jednakże nie istnieje kompleksowe opracowanie kartograficzne ujmujące polskie nazwy wszystkich jednostek osadniczych Kowieńszczyzny. Prawdopodobną drogą ich zdobycia może być kwerenda w parafiach. Dlatego posłużono się przy podawaniu nazw małych wsi terminologią litewską. Polskie nazwy – spisane ze słuchu od miejscowej ludności – mają następujące brzmienie: Vandžiogala – Wędziogół; Milašiškiai – Milajszyski; Puikoniai – Pujkoni(e); Boniškiai – Boniszki; Andruškoniai – Andruszkańce; Pakalniškiai – Pakalniszki; Didžiosios Lapės – Wielkie Łopie; Šatijai – Szatyje; Lapės – Łopie; Ramučiai – Ramucie; Sergeičikai I – Sergejczyki; Pabiržis – Pobrżeż; Neveronys – ?; Aklasis Ežeras – Szafarka; Kaušanka – Kowszanka; Pupkuliai – Pupkule; Satkunai – Satkuny.

Wywiady przeprowadzano głównie z osobami starszymi, w starych częściach wsi, gdzie z reguły skupia się ludność pochodząca z danej wsi, a więc szanse spotkania Polaków są większe. W Kownie przeprowadzono wywiady tylko z Polakami z kowieńskiego oddziału Związku Polaków na Litwie.

MIEJSCE URODZENIA

Zdecydowana większość respondentów pochodziła ze wsi, w której aktualnie mieszkała albo z najbliższej okolicy. Jedynie 20 osób pochodziło z dalszych okolic, w tym większość z zachodniej Litwy, np. rejonu kłajpedzkiego. Wśród przyjezdnych byli tylko Litwini, którzy przybywali do badanych wsi od końca lat 50. Ludność miejscowa deklarowała w większości narodowość polską (49 osób), 6 osób nie umiało wybrać pomiędzy deklaracją litewskości a polskości, 7 osób podało narodowość litewską, a 3 rosyjską (wszyscy respondenci wsi Sergeičikai I. Większość miejscowych Polaków podkreślała, że okolice były przed wojną i po wojnie czysto polskie, a dopiero kolektywizacja zniszczyła strukturę etniczną wsi poprzez napływ Litwinów z dalszych rejonów:

„jak były kolchozy, to stawiali domy i ogłoszenia w gazecie, że trzeba pracowników; Litwini głównie niemiejscowi” (Polak, Wędziagoła);

„nie tak wiele [było] zlitwinizowanych do [czasu] kolchozów”. (Polka, Wędziagoła);

„jak przyjechałam, to szkoła tu była litewska, ale na korytarzach dzieci tylko po polsku [rozmawiały]” (Litwinka przybyła w 1957, Wędziagoła);

„Zemajtija, Dzukija i z wszystkiej Litwy przyjechali do torfu, głównie Litwini, choć można tu było różne nacje znaleźć. Polaków przyjezdnych pocztu nie było”, (Polka, Aklasis Ežeras).

Tylko jeden respondent wyraźnie wyróżnił 3 grupy mieszkańców wsi: Litwinów miejscowych (najmniej liczna); Polaków miejscowych i Litwinów przyjezdnych (najbardziej liczna) (brak określenia narodowości, Wędziagoła).

Niektóre badane wsie stały się na przełomie lat 40. i 50. siedzibą kolchozu i dlatego szybko wzrosły demograficznie oraz zmieniły swoje oblicze na bardziej litewskie (Wędziagoła, Aklasis Ežeras, Łopie, Neveronys). Bardziej polski charakter zachowały wsie, które charakteryzowały się systematyczną depopulacją w okresie radzieckim – odpływem ludności do miasta, głównie do Kowna, lub do kolchozów (Pupkuliai, Kaušanka, Puikoniai):

„raniej do 30 domów [było], dzieci do miasta i mniej domów”. (Polak, Kaušanka);

„wsie maleją – młodzi do miasta uniwersytety kończą a starzy umierają. Dawniej było 50 a teraz 10 chałup zostało”. (Polka, Milašiskiai).

Wsie ulegające wyludnieniu również wpływają niekorzystnie na polską świadomość narodową, gdyż młodzi ludzie opuszczający wieś bardzo szybko asymilują się w Kownie i wręcz wstydzą się przyznawać do swojego pochodzenia i do rozmowy w języku polskim.

Prawie wszyscy respondenci uczęszczali do szkół litewskich ze względu na brak polskich. 15 osób opowiadało o „nielegalnym” najmowaniu prywatnych nauczycieli – Polaków, którzy uczyli w domach:

„ojciec najmował nauczycielkę, a potem mu kazali sztraf płacić i do tiurmu brali” (Polka, Wędziagoła).

4 osoby uczęszczały do polskich klas na początku lat 20., ale tylko 2–3 lata, gdyż potem: *„polski oddział zamknęli”*.

Pomimo uczęszczania od lat 20. do szkół litewskich jeszcze w latach 50. i nawet później było dużo dzieci, które idąc do szkoły nie znały w ogóle języka litewskiego:

„moje dzieci nic nie umiały po litewsku jak szły do szkoły” (Polka, Wędziagoła, ur 1939).

POSŁUGA RELIGIJNA

W badanych wsiach albo w najbliższej okolicy były liczne kościoły w okresie międzywojennym, gdzie odprawiano nabożeństwa w jęz. polskim, jednakże kwestie dotyczące kościoła były najciemniejszą stroną konfliktów etnicznych:

„w Panoterach była przed wojną msza po polsku a na drugi tydzień po litewsku, ale się okropnie bili; jeden na koniu wjechał do kościoła” (Polka, Aklasis Ežeras);

„straszenie się gniewali w kościołach (...) Polacy po rusku mówili jak biskup nie rozumiał [po polsku]” (Polak, Boniškiai);

„teraz spokojnie, w Łopkach bili się, krzyże łamali” (Polka, Wędziagoła).

W okresie powojennym były sporadycznie msze po polsku w Łopkach oraz stale w Wędziagole, gdzie są do dzisiaj. Prawie wszyscy respondenci w Wędziagole (27), w tym i Litwini, twierdzili, że polskość utrzymuje się tylko przy kościele:

„Litwinów teraz więcej [w Wędziagole], ale na polskiej mszy więcej [ludzi]” (Polka, Wędziagoła);

„cała nasza mowa to teraz tylko przy kościele”. (Polak, Wędziagoła).

Wszyscy respondenci polskiego pochodzenia w Wędziagole z dumą podkreślali, iż chociaż stanowią w miejscowości mniejszość, to na mszę polską przychodzi więcej ludzi. Fakt odbywania się mszy św. po polsku w Wędziagole jest szeroko znany w miejscowościach oddalonych nawet 30–40 km. W Wędziagole zarazem wg spisu jest największy udział Polaków w zaludnieniu (13,07%). Prawdopodobnie stały kontakt z językiem polskim, a przede wszystkim możliwość wyjścia z mową polską na zewnątrz domu jest jedną z przyczyn żywej świadomości narodowej mieszkańców Wędziagoły.

SKŁAD ETNICZNY OKOLICY PRZED WOJNĄ ORAZ PRZED KOLEKTYWIZACJĄ

Większość przebadanych wsi była w okresie międzywojennym czysto polska. Wyjątkami są Sergeičikai I zamieszkałe ówczesnie przez Rosjan–starowierców oraz południowy

przysiółek Wędziagoły, również zdominowany przez Rosjan. Wsie Akłasis Ežeras, Neveronys i Ramučiai są obecnie właściwie nowymi jednostkami osadniczymi ze względu na wielki wzrost terytorialny i liczebny. Akłasis Ežeras liczył w 1923 roku pod nazwą Šafarka 13 mieszkańców, w 1959 – 393, natomiast w 1989 – 105 osób. Ramučiai zaś i Neveronys stanowią dziś strefę podmiejską Kowna i obszar intensywnej zabudowy willowej. Dlatego w przypadku tych wsi trudno mówić o ich strukturze etnicznej w okresie Litwy Kowieńskiej.

„tutaj nie było ani jednego Litwina, ani w Szatyjach” (Polak, Wędziagoła);

„przed wojną nikt nie umiał tutaj ni słowa [po litewsku], było tylko kilka rodzin [litewskich], ale z nami mówili po polsku” (Polka, Łopie);

„Pujkonie, Boniszki, Preszagołka – wszystko to czyste polskie okolice [były]” (Polak, Boniškiai);

„W Pujkoniach sami Polacy, tylko nasza chałupa to Litwini” (Litwinka przybyła 10 lat temu, Pujkonie).

Miejscowi Polacy, a także zasiedziali Litwini byli zgodni nie tylko co do tego, które z badanych wsi były polskie lub mieszane, ale z zadziwiającą precyzją wskazywali na wsie położone w sąsiedztwie i omawiali ich przedwojenną i powojenną strukturę etniczną. Przykładowo 14 na 15 respondentów z apilinki Šilai wskazało sąsiednią wieś Krzyżówka (Kryžiauka) jako czysto „ruską”. Również mieszkańcy Wędziagoły zgodnie podkreślali, że „od kościoła w stronę Kowna” jest „dierewnia” albo „ruska dierewnia”, gdzie mieszkają Rosjanie.

14 respondentów – wszyscy Polacy – wspominało sytuację etniczną w Kownie i Janowie z okresu międzywojennego:

„w Janowie wszyscy po polsku [mówili];

„w Kownie wszędzie po polsku i na ulicy, ale na poczcie i w urzędzie tylko po litewsku”.

Opinia jest zgodna co do tego, że przed wojną w Kownie było „więcej po polsku”, ale dziś jest odwrotnie. Polaków „więcej” [w sensie: dużo] jest na Słobodzie (zachodnia dzielnica Kowna położona na prawym brzegu Wilii):

„moja mama umarła w 1965 na Słobodzie i słowa po litewsku nie umiała, tylko «proszę» i «dziękuję»”. Oczywiście taka sytuacja należała do wyjątków.

Dużo większą trudność stanowiło dla respondentów oszacowanie jaka jest obecna struktura etniczna wsi, które zamieszkują.

JĘZYK

Wszyscy ankietowani Litwini podali język litewski jako używany na co dzień (27). Reszta respondentów miała bardzo utrudnioną decyzję: 6 osób wyraźnie dało do zrozumienia, iż nie mówi ani po polsku, ani po litewsku, tylko żargonem (który ocenili jako niższy w stosunku do jęz. polskiego i litewskiego, a posługiwanie się nim jako rzecz nieomal wstydliwą):

„po polsku nie umięją po litewsku priedureją” i *„pójdę na rynek kupię gaidžiuka”* (osoba o nieustalonej narodowości, Akłasis Ežeras); gaidžiukas (gaidukas) = kogucik; priedurėti = sztukować

„pójdziem na turgus kupim viščiuka” (Polka, Satkūnai); turgus = targ; viščiukas = kurczak

„pisałam do USA list do kuzyna to pisałam polskie wyrazy litewskimi literami i robiłam klajdy” (Polka, Wędziagoła); klaida = błąd

Z kolei 3 osoby (Polacy) oburzały się na Litwinów, którzy pogardliwie nazywają miejscową polszczyznę żargonem. Z 49 osób deklarujących narodowość polską 2 twierdziły, iż mówią żargonem – reszta uważała język polski za swój ojczysty. Pozostałe 4 osoby mówiące żargonem należą do grupy niezdecydowanych narodowo – natomiast 2 niezdecydowane narodowo stwierdziły, iż mówią po polsku.

Wszyscy jednak deklarujący porozumiewanie się w języku polskim twierdzili, iż mówią po polsku w domu, a nie na ulicy, oraz tylko pomiędzy starszymi, ewentualnie starsi (dziadkowie) do swoich dorosłych dzieci. Z wnukami często porozumiewają się po polsku, natomiast wnuki odpowiadają po litewsku (19 Polaków).

Najczęściej jako przyczynę utraty języka polskiego przez wnuki podawano szkołę:

„ja mówię z synem po polsku, ale on z wnuczkami po litewsku, żeby im w szkole lepiej było”.

Często w wypowiedziach widać naturalną asymilację poprzez przebywanie w większości litewskiej: *„wnuki musi przywykszy to i mówią po litewsku”.*

Język jest tylko jednym z możliwych kryteriów ustalenia narodowości. W sytuacji wielkiego wymieszania Litwinów z Polakami na terenach badanych wsi rolę ważnych kryteriów przyjmują również:

- narodowość wpisana do paszportu (w czasach radzieckich obowiązkowo, obecnie opcjonalnie),
- deklaracja (lub subiektywna ocena respondenta) narodowości rodziców lub dziadków,
- zamieszkanie na Litwie, arbitralne narzucenie narodowości dzieciom przez rodziców „dla ich dobra”.

Ostatnie dwa kryteria działają jednokierunkowo – w stronę deklaracji narodowości litewskiej.

„tutaj większość to Litwini, ale może i oni mówią po polsku w chałupie” (Akłasis Ežeras);

„tam [mieszkają] Polacy, ale po paszportach to większość Litwini.” (Litwin, Wędziagoła).

Wobec powyższych trudności w określeniu własnej przynależności etnicznej, a sporadycznie nawet językowej, bardzo trudno jest uzyskać wiarygodne informacje dotyczące aktualnej struktury etnicznej poszczególnych badanych wsi. Poniżej zamieszczono jedynie te informacje, które udało się uzyskać i które były zbieżne w opiniach zarówno Polaków, jak i Litwinów:

W Wędziagołe mieszka 30% Polaków (jest to tylko część potomków dawnych polskich mieszkańców wsi); według spisu z 1989 r. – 13,07%. W Milašiškiai – sami Polacy, podobnie jak w Puikoniai, gdzie mieszka tylko 1 rodzina litewska. Boniškiai to wieś zamieszkała w połowie przez Litwinów, a w połowie przez Polaków. W Lapės jest tylko *„kilku Polaków”*. W Pakalniškiai – sami Polacy, w Didžiosios Lapės ludność polska stanowi ok. 30–40%. Polacy stanowią większość w Andruškoniai.

W apilince Šilai rejonu janowskiego w Kaušanka są sami Polacy i jedna Litwinka, w Pupkuliai tylko Polacy, natomiast w Satkūnai po połowie Polacy i Litwini. Satkūnai to jedyna wieś, w której respondenci podkreślali, iż nie było napływu Litwinów, tylko lituanizacja.

Na przedmieściach Kowna w Sergeičikai liczba Polaków oscyluje koło 10, a resztę stanowią starowiercy i Litwini. W Ramučiai Polaków jest niewielu, ale zamieszkują

w zwarty sposób centralną, starą część wsi. W miejscowości Neveronys „*sami Litwini*”, ale w centrum mieszka kilkudziesięciu Polaków. Brak jest wiarygodnych danych dla miejscowości Šatijai, Pabiržis i Aklasis Ežeras.

Podsumowanie

Porównując dane spisowe z roku 1989 z wynikami wywiadów przeprowadzonych na terenie badań, uzyskano następujące dane. Wykluczając z porównania wsie Šatijai, Pabiržis i Aklasis Ežeras ze względu na brak wiarygodnych danych oraz miejscowości Neveronys i Ramučiai ze względu na zbyt ogólne wyniki wywiadów widać zgodność liczby Polaków w 3 miejscowościach: Milašiškiai, Didžiosios Lapės i Lapės. Reszta – czyli 8 miejscowości – posiada znacznie liczniejszą mniejszość polską niż wykazał spis ludności. Szczególnie jest to zauważalne w przypadku dużych wsi. W Boniškiai spis wykazał 23 osoby narodowości polskiej, podczas gdy wywiady z Litwinami i Polakami oraz obserwacje wykazały ok. 100–120 Polaków. Podobnie wygląda sytuacja w Wėdziagole (Vandžiogala), gdzie dane oficjalne (131 osób) odbiegają od wartości rzeczywistej (ok. 300 osób). W pozostałych wsiach (Puikoniai, Andruškoniai, Pakalniškiai, Kaušanka, Pupkuliai, Satkunai) nie ma dużych różnic liczbowych ze względu na niewielką liczbę mieszkańców ww. wsi, jednakże różnice procentowe są dosyć znaczne (por. tab. 8).

Ukazany obraz nie może być oczywiście uogólniany na cały omawiany obszar 55 jednostek (miast i apilinek), tym bardziej, iż obszar ten jest wyjątkowo urozmaicony osadniczo poprzez oddziaływanie Kowna, które intensywnie poszerza swoją strefę podmiejską w kierunku północnym, czyli w stronę badanych obszarów. Oprócz więc czynników historycznych, takich jak przymusowe migracje Polaków z Kowieńszczyzny w czasie II wojny światowej, strach przed zadeklarowaniem narodowości polskiej podczas wymiany paszportów litewskich na radzieckie po zakończeniu działań wojennych oraz naturalny proces asymilacji w kierunku ostatecznej dezintegracji mniejszości polskiej na Kowieńszczyźnie, działa atrakcyjność Kowna przyciągającego mieszkańców okolicznych, często bardzo biednych wsi oraz rozwój tkanki miejskiej – urbanizacja wchłaniająca kolejne małe wsie z udziałem ludności polskiej (np. Sergeičikai I).

Problemy z ustaleniem przez samych respondentów ich przynależności etnicznej wynikają nie tylko ze współczesnych uwarunkowań, o których była mowa w opracowaniu, ale mają także głębsze zakorzenienie w świadomości wspólnoty Polaków i Litwinów, istniejącej na wsi litewskiej jeszcze w pierwszych dwóch dekadach XX w. Trudności w przejrzystym pojmowaniu zagadnień etnicznych pojawiły się, gdy (zwłaszcza ze strony Litwinów) zaczęto domagać się bardzo ostrego rozgraniczenia polskości od litewskości, co dla wielu Polaków bądź dawno spolonizowanych Litwinów było kłopotliwe. Część osób deklarujących jakiegokolwiek powiązanie z polskością, czy to językowe, czy narodowościowe, jest pozostałością grupy, która nie widziała sprzeczności w byciu zarazem Polakiem i Litwinem. Rozgraniczenie narodowościowe, które w sposób bardzo ostry uwidoczniło się w postaci konfliktów etnicznych w latach 20., obecnie na terenie Kowieńszczyzny zatraciło swoje ostre rysy.

Literatura

- [1] *1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, I tomas, Vilnius 1991
- [2] Albin J., *Liczba i rozmieszczenie Polaków na Litwie w latach 1919–1939*, [w:] *Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie*, cz. 2, Wrocław 1985, s. 257–286
- [3] Bonusiak W., *Polityka ludnościowa III Rzeszy na okupowanych obszarach ZSRR (1941–1944)*, za: Łossowski P., *System okupacji hitlerowskiej w krajach nadbałtyckich*, [w:] *Związek Radziecki w latach Wielkiej Wojny Narodowej 1941–1945*, Wrocław–Gdańsk 1979, s. 238–239
- [4] *Die Verbreitung der Deutschen in Litauen auf Grund der amtlichen litauischen Volkszählung vom 17. September 1923*, dargestellt von Werner Essen unter Mitwirkung von F. Doudek und E. Horn herausgegeben von der Publikationsstelle, Berlin 1935
- [5] Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku*, „Przegląd Wschodni” 1991, t. I, z. 3, s. 449–485
- [6] *Itoji vsiesojuznoj pieriepisi nasielienija 1970 goda po Litovskoj SSR*, t. I, Vilnius 1971
- [7] *Itoji vsiesojuznoj pieriepisi nasielienija Litovskoj SSR 1970 goda*, Vilnius 1975
- [8] *Itoji vsiesojuznoj pieriepisi nasielienija Litovskoj SSR 1979 goda*, t. I, Vilnius 1980
- [9] *Itoji vsiesojuznoj pieriepisi nasielienija Litovskoj SSR 1979 goda*, t. II cz. II, Vilnius 1981
- [10] *Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas 1925
- [11] Mędelska J., *Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku*, Bydgoszcz 1993
- [12] Srebrakowski A., *Liczba Polaków na Litwie według danych spisu ludności z 27 maja 1942 roku*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” nr 1 (1997), Wrocław 1997
- [13] *Statystyka narodowościowa na podstawie danych głosowania do sejmów*, Kowno 1926
- [14] *Vsiesojuznaja pieriepis’ nasielienija 1989 goda* – wydruki komputerowe
- [15] Wakar W., *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, cz. III: *Statystyka narodowościowa kresów wschodnich*, Kielce 1917
- [16] Wielhorski W., *Byt ludności polskiej w państwie litewskim w świetle dochodzeń jej praw przed Ligą Narodów*, Wilno 1925

LECH HAYDUKIEWICZ

The ethnical changes of Poles at Kovno (Kaunas) Land

The object of the paper is to show the ethnical changes of Polish minority at Kovno (Kaunas), Jonava and Kedainiai regions of Lithuania. First russian censuses in 1897 and 1909 showed that 25% of those regions' inhabitants were Poles. Due to next two censuses (Lithuanian – 1923 and occupational German – 1943) Polish minority in central Lithuania composed only 10% of population.

The paper shows official census data and equivalent Polish estimations for the last decade of XIX cent and the 2nd decade of XX cent. The reasons of ethnical changes as assimilation, political oppression during russian (till the Great War) lithuanian (up to World War II) and soviet (1945–1990) administration, incorrectness of particular censuses, soviet collectivisation of land and connected with it migrations and urbanization processes are shown by 90 interviews realized in Kovno (Kaunas) and 17 villages in 1998.

Spis treści

Wprowadzenie	5
JAN RAJMAN Miejska sieć osadnicza województwa małopolskiego	7
AGNIESZKA KWIATEK-SOLTYS Przemiany demograficzne małych miast województwa małopolskiego w latach 1975–1997.	15
ZBIGNIEW DŁUGOSZ, TOMASZ RACHWAŁ Starzenie się ludności w dużych miastach Polski na tle pozostałych ośrodków i obszarów wiejskich.	29
SŁAWOMIR KUREK Proces starzenia się ludności w miastach makroregionu połu- dniowo-wschodniego.	39
RADOSŁAW ULISZAK Poziom wykształcenia ludności rolniczej w gminach Polski południowo-wschodniej	47
TOMASZ RACHWAŁ Wpływ inwestycji zagranicznych na zmiany w funkcjonowaniu Huty Szkła Jarosław S.A.	63
ZYGMUNT SZOT Regionalne zróżnicowanie przemian społeczno-gospodarczych Hiszpanii w drugiej połowie XX wieku jako wyraz rozwoju gospodarczego . . .	73
GRAZYNA MRÓZ Struktura etniczna Macedonii i jej przeobrażenia	81
LECH HAYDUKIEWICZ Przemiany etniczne ludności polskiej na Kowieńszczyźnie . . .	91

